सूयकदंतः। त्रिहिदन्तः। त्रिहिदन्तः। इत्यादि। काकुदस्यावस्थायां
लोपः। काकुदस्यांतलोपः स्यादवस्थायां। यो त्स्या यां। अजातक
कुत्। पूर्णकाकुत्। उद्विभ्यां काकुदस्य। आभ्यां परस्य काकुद
स्यांतलोपः स्यात्। उत्काकुत्। विकाकुत्। काकुदंतालुः। पूर्णाद्वि त
भाषा। पूर्णकाकुत्। पूर्णकाकुदः। सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः।
सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते सुहृन्मित्रं। दुर्हृद मित्रः।
अन्यत्र सहृदयः। दुर्हृदयः। उरःप्रभृतिभ्य कप्। एभ्यः कप्स्या
द्व्युरस्की हौ। पद्मत्ता तद्धितौ। व्यूढोरस्कः। सर्पिष्कः। इनः स्त्रियाम्

नावकारत प्रिय

व्या॰
प्र॰कौ॰

इन्नन्तात्कप्स्यात्स्त्रियाम्। बहुदण्डिका। बहुवाग्मिकासमान घृत
स्नेतिकप्। केण इति ह्रस्वः प्राप्तो न कपि। कप्परतो ह्रस्वो नस्या
त्। बहुलक्ष्मीकः। शेषाद्विभाषा। प्रागुक्तसमासान्ताद्वहु
व्रीहेः कप्वास्यात्। बहुदण्डी। बहुदण्डिकः। आपोन्यतरस्याम्।
कापिआवन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात्। बहुमालाकः। बहुमालकः।
बहुमालः। ङ्यन्तावन्तस्यापि ह्रस्वो वेति केचित्। ऋतसोमपाकः।
ऋतसोमपकः॥ संज्ञायाम्॥ संज्ञायां बहुव्रीहेर्न कप्॥ ईयसश्च॥ ई स
यसन्ताद्बहुव्रीहेः कप्न स्यात्। बहवः श्रेयांसो यस्यासौ बहुश्रेयान्।

कल्पः श्रेयस्यो ऽस्य बहुश्रेयसी ७ हृषः । वंदितं भ्रातुः । भ्रा ब्रेतान्नक
स्यान्तरजायां लोभनो भ्राता यस्य सभ्राता । अन्यत्र मूर्धन्यालकः ।
सर्वनामसंख्ययोः प्राप्निपातो बहुव्रीहौ वाच्यः । सर्वश्वेतः । द्विशुक्लः
मिथोनयोः समासे संख्या पूर्वं निपतेत् । द्व्यन्यः । अल्पीयसो पूर्वं ।
द्विजाः । पंचषाः । वा प्रियस्य पूर्वं वा । गुडप्रियः । प्रियगुडः । गड्वादेः प
रा सप्तमी वाच्या । गडुः कंठे यस्य स गडुकंठः । अपि कंठे चैव तत्र कंठेग
डुः । बहेगडुः । गडुबहः । आकस्मसप्तम्याः प्रलुक्तात् निष्ठा । निष्ठान्तं प्राक्प्र
योज्यं बहुव्रीहौ । विशेषणत्वस्याविवक्षा । सर्वत्रादेन्तकवनान्तकः
जातिकालसुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या । सक्तुजग्धी । सारंग

व्या॰ जग्धी । मांसदन्ता । दन्तवज्जाता । प्रजस्य पर्यायः । [illegible]

प्र॰ कौ॰ स्त्रकस्यो । स्यष्ठपात्तः । स्वदेषु चत्तः । दंडपाणिः । उपता

सिरित्यादि । प्रयोगवशात् द्वयोर्वाहिताग्न्यादिषु । क्वचि

त्वावाहूर्वस्यात् । आहिताग्निः । अग्न्याहितः । जातकुश्र

पुत्रजात इत्यादि । प्राकृतिगणोयं । सिमस्य जातपदा

र्थोपथत्वान्यपदार्थे देशः स्यात् समासविज्ञानो बहुव्री

हिः । लम्बकर्णः । इति बहुव्रीहिः ॥ वा र्थे द्वंद्वः । अनेकं सु

वंतं वार्थे नित्यं समस्यते । स द्वंद्वः स्यात् । समुच्चयान्वाचये

तरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । तत्रेश्वरं गुरुं च भजस्व

त्रि प्रत्येकमेकक्रियासंबंधः समुच्चयः। वटो भिक्षाम
ट गां चानयेति क्रमेण क्रियाद्वयसंबंधोन्वाचयः।
मन्योन्यापेक्षयैकक्रियासंबंधः इतरेतरयोगः।
संहतिः समाहारः। समुच्चयान्वाचययोर्न समासो
सिन्नसामर्थ्यात्। द्वंद्वे घि। द्वंद्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात्।
हरिश्च हरश्च हरिहरौ। इतरेतरयोगे प्रधानत्वा
द्द्वंद्वौ भवनेकत्राप्यनेकस्यानियमोऽनियमः
थे। हरिगुरुहराः हरिहरगुरवः। अजाद्यदन्तम्। अज
दिपदं तत्तद्द्वंद्वे पूर्वं स्यात्। ईशकृष्णौ। बहुष्वनि

व्या०
प्र०कौ
3

यमः। अश्वरथेन्द्राः। इन्द्रश्चरथश्च। अजाद्यदंतं तयोर्मि
थ्यः समासेऽदन्तं पूर्वं। इन्द्राग्नी इंद्रवायू इति परः। किं। अ
श्वावृषौ वृषाश्वौ वा। अल्पाच्तरम्। अत्यल्पाच्कं ह्रह
पूर्वं स्यात्। शिवकेशवौ। बहुष्वनियमः। शंखदुंदुभि
वीणाः। वीणाशंखदुंदुभयः। ऋतुभानां समाक्ष
राणां। आनुपूर्व्येण पूर्वनिपातः। हेमन्तशिशि
रवसंतौ। अश्विनीकृत्तिकारोहिण्यः। समानाक्षराणां
किं। ग्रीष्मवसन्तौ। लघ्वक्षरं पूर्वं। कुशकाशं। अभ्य
र्हितं च। तापसपर्वतौ। वर्णानामानुपूर्व्येण। ब्राह्मण

द्वित्रिपविंदम्ह्युः। भ्रातुर्ज्यायसहाववुधिष्ठिरार्जुनौ॥ संरव्या

याच्चाल्पीयस्याः। द्वौवदम्रावाद्वादशंयाराजदंतादिषु

परम्॥ एषुपूर्वप्रयोगार्हंपरंस्यात्॥ दलंत्रानांराजाराजदन्तः। वनस्याग्रेऽग्रेवणं। निपातनादलुक्॥ पोदा

पोर्मिप्यः समासेऽघ्यंतत्पूर्वं॥ इन्द्राग्नी॥ इन्द्रवायूतत्परः किं

प्ष्वाहृद्वौ॥ खवामेवा॥ अल्पाचतरम्॥ अस्यल्पाकं

द्वंद्वे पूर्वस्यात्॥ शिवकेपार्वी॥ बहुष्वनियमः॥ शंखदुं

दुभिवीणाः। वीणाशंखदुंदुभयः। ऋतुभानांसमा

नाक्षराणांच पूर्वंनिपातः। हेमन्तशिशि

आ॰ प्र॰ कौ॰

रवसंज्ञः । भरणी कृत्तिकारो हिरण्यः । समानानां तराणां किं श्रीमव

वसंतो । नहदर पूर्वा कृष्ठाका षं । अन्यहिंनव । तापसपर्वतो ।

वर्णमामानुपूर्व्येण । ब्राह्मणक्षेत्री । शाल क्षेत्री । धर्मक्षेत्री । का

मार्थी । धर्मादि कृष्णनियमइ व्यते । अर्थपूर्वो दोस्य यका

रो । अर्थधर्मविन्या दि जायापाज भावदं नावो वानि ।

पत्यो । पत्या । दंपती जंपती । जायापती । अनुवादे चरणानां

चरणानां । सो धर्व्वः अनुः तहूहं एकवत । अनुवादे गंम्यमा

ने २ औ कठकलापे अधर्म्यः कनतरनड़ समकं । अघर्य्यवेदम

स्याविपानं सो धर्व्वः अनुः तहं प्रकवत । अर्कात्पयमेधां ।

4

अध्वर्युक्रतुरिति किं । इषुवज्रौ । अनपुंसकमिति किं । रा
जसूयवाजपेये । अध्ययनतोविप्रकृष्टाख्यानाम् । अध्य
यनेन प्रत्यासन्नसंज्ञानां द्वंद्व एकवत्स्यात् । पदकक्रमकं । अ
ध्ययनतः इति किं । पितापुत्रौ । आसंनानाख्यानामि
ति किं । याज्ञिकवैयाकरणौ । द्वंद्वश्च प्राणितूर्यसेनांगा
नां । एषां द्वंद्व एकवत्स्यात् । पाणिपादं दंतोष्ठं । तूर्यांगे । मा
र्दंगिकवीणावादकं । सेनांगे । रथिकाश्वारोहं । समाहारस्यै
कत्वादेकत्वे सिद्धेपि इदं कैरणविषयविभागार्थं प्राण्यं
गादीनां समाहार एव द्वंद्वः । दधिपयादीनामितरेतरयो

व्या॰ णाएव। वृक्षमृगादीनामुभयत्वंनियम्यते। एतदर्थमिदंप्रक

प्र॰कौ॰ रणं। जातिरप्राणिनां। प्राणिवर्ज्जजातिवाचिनां द्वंद्व

एकवत्स्यात्। धानाशष्कुलि। प्राणिनांतु विट्शूद्राः

८ द्रव्यजातीयानामेकवद्भावः। ह। रूपरसौ। गमनाकुंच ने

नो२ व्याविवयायांत। यदाकचिद्दृष्टादौनिपतितानां

द्रव्यविशेषाणांविवक्षाभवतितदाजातित्वादृप्रयो

गेपिएकवद्भावोनभवति। बदरामलके। विशिष्टलिंगोन

दीदेशोऽग्रामाः। ५ ग्रामवर्ज्जनदीदेशवाचिनांभिन्नलिं

गानां द्वंद्व एकवत्स्यात्। गंगाशोणं। कुरुकुरुक्षेत्रं। भिन्न

लिंगस्कीं।गंगायजुने।ग्रामेतु।जं ववनशालज़किन्यो।
दद्भूजंनवः।दद्भूजंनलां हंह एकवाक्यान्तसकालिंदस्मृ।
क्षानकूलातनद्दूलंतवः।येषां विरोधः सप्त धर्मिकः।नि
त्यविरोधवाचिनां हंह एकवद्भावानत।सहितकुलतां
क्षमहिषां काकोलूकां वेकारानेपद्मुष्पंकुरानिति हं हे एक
कृद्भाव रवायमश्वश्च कुतीभिरद्गुणमालीरवसलां
भवहिकुशानांम्बरद्गुणां हंह एकेवत्।रजकानेतु
वायां वहहिः हेता मातृवांडालमृत्तयाः।गवाश्व प्र
स्तीतिवायपौत्रदारितान्येनानिकृतेकत्वानिसा

व्या॰
१॰ कौ॰

6

धनिष्ठः। गगवाश्वं दासीदासं गवेडकं कुब्जवामनं कुंजकिरातं
पुत्रपौत्रं श्वचांडालं स्त्रीकुमारं दासीमाणवकं उष्ट्रख
रं भगवती भागवातं शाटीप्रच्छदं कुटीकुटं श्ववसहतं
श्वभरीयं यकृन्मेदं मांसशोणितं दर्भशरं दर्भपू
तिकं अर्जुनपुरुषं तृणोलपमित्यादि। विभाषा वृक्ष
मृगतृण धान्यव्यंजनपशु शकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरो
त्तराणां एषां द्वंद्वः एकवत्स्यात् वृक्षादौ विशेषाणामेव
ग्रहणं प्लक्षन्यग्रोधं प्लक्षन्यग्रोधौ रुरुपृषतं कुशकाशं
व्रीहियवं दधिघृतं गोमहिषमेडकवकं। अश्ववडवं

र्वापरं अधरोत्तरं पदोदधिचृते गोमहिषो फलसेनां
गावनस्पति मृगपक्षा कुट्टिद्दद्रजंतुधान्यतराणांवद्वप्रकृति
रेपद्दइएकवत् बदराणिचामलकानिबदरामलकम्
हि प्रकृतौनुबदरामलके राप्रिकाप्रोरोहावित्यादि
विप्रतिषिद्धंचानि विकरणवाधि अद्रव्यवाचिनांवि
प्रतिषिद्धार्थानांद्दइएकवेद्दास्यात् शीतोसे शी
तोष्णं विरुद्धाकिं कामक्रोधौ नेह द्रव्येन शीतोष्
णोदके नदधिपयआदीनि एतानिनैकवतस्युः दधिप
यसी २ धगावर्हियीनिपातनादी र्घः ऋत्वक्सामे वाङ्मनसी

व्या·
प्र·कौ
7

...के सौत्तावत्तेचाद्व्यपरिमाणावगमे नैकवद्भावः
द्वन्द्वो ष्ठाः आनङ् ऋतो द्वन्द्वे विद्यायोनिसंबंधवा
चिनामृदन्तानां द्वन्द्वे पूर्वपदस्यानङ् स्यात् होतापोता
रौ पुत्रेऽन्यतरस्याम् पितापुत्रौ मातापुत्रौ देवताद्वन्द्वे च
इह पूर्वपदस्यानङ् मित्रावरुणौ उभयत्र वायोः प्रतिषे
धः अग्निवायू वाय्वग्नी एकहविर्भागित्वं द्वन्द्वस्य ब्रह्मप्र
जापतीत्यादावप्रसिद्धत्वान्नानङ् ईदग्नेः सोमवरुणयोः
अनयोर्द्वन्द्वे अग्नेरीकारादेशः स्यात् अग्नेः स्तुत्स्तोम
सोमाः ॥ अग्नेः परस्य षः स्यात् अग्निष्टुत् अग्निष्टो

स्र: अग्नीषोमौ अग्नेरीषोमन्तस्ये सोमोमाणवको अग्न
नीवरुणौ इद्धद्धौ वृद्धौपरपदे अग्नेरिदादेशः स्यात् आ
ग्निमारुतं कर्म आग्निवारुणीमनड्वाहीम् विष्णोन देवा
नाहंदेवतस्यानङ् आग्नावैष्णवंचरुं दिवोद्यावा द्यावाभूमि
भीउज्जपन मातरपितरावुदीचां मातरपितरौ उदीचां कि
मातापितरौ द्वंद्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे चवर्गान्ताद्दषहां
ताद्द्वन्द्वस्यात्समाहारे वाक्त्वचं शमीदृषदं श्रीस्रजं वा
कत्विषं छत्रोपानहं समाहारे किं प्रावृट्शरदौ वृक्षौ इ

व्या० प्र० कौ० ४

तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः यूनासहवचने गोत्रं शिष्य
ते गोत्रयुवप्रत्ययकृतमेव वैरूप्यं चेत्तयोः गार्ग्यश्च गा
र्ग्यायणश्च गार्ग्यौ वृद्धः किं गर्गगार्ग्यायणौ यूना
किं गार्ग्यगर्गौ तल्लक्षणः किं वार्ग्यवात्स्यायनौ वृ
द्धा यूनासहवचने स्त्रीवृद्धा शिष्यते सा च पुंवत् तल्ल
क्षणमेव वैरूप्यं चेत् गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ पुमान् स्त्रि
या स्त्रियासहोक्तौ पुमान् शिष्यते स्त्रीत्वलक्षणश्चेदेव
विशेषः। ब्राह्मणश्च ब्राह्मणी च ब्राह्मणौ तल्लक्षणः किं

कुकुटमयूर्यौ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्यां स्वस्रा सहोक्तौ भ्राता
दुहित्रा सहोक्तौ पुत्रः शिष्यते भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ दुहिता
च पुत्रश्च पुत्रौ नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्यां
अक्लीबेन सहोक्तौ क्लीबं वा शिष्यते एकत्वमस्य वा लिंगविशे
षश्चेत् शुक्लः कंबलः। शुक्ला द्विपटी शुक्लं वस्त्रं तदिदं
शुक्लं वस्त्रं तानीमानि शुक्लानि। पिता मात्रा मात्रा सहोक्तौ पि
ता शिष्यते पिता च माता च पितरौ मातापितरौ श्वशुरः
श्वश्र्वा श्वश्र्वा सहोक्तौ श्वशुरः शिष्यते श्वश्रूश्च श्वशुरश्च
श्वश्वशुरौ श्वश्रूश्वशुरौ वा त्यदादीनि सर्वैर्नित्यं सर्वैः

व्या· सहोक्तौ त्यदादीनि शिष्यंते सदेवदत्तश्चतौ त्यदादीनामेष्यः स्व
प्र· कौ· होक्तौ परं तच्छिष्यते इति वाच्यं स च पश्चयो ग्राम्या पशुसंघे
ष्वतरुणेष्वस्त्री ग्राम्यपशुसंघेषु स्त्री शिष्यते न तरुणेषु गा
९ व इमाः अजा इमाः ग्राम्येति किं रुरव इमे पशुषु किं ब्राह्मण
इमे संघेषु किं एतौ गावौ अतरुणेषु किं वत्सा इमे अनेकश
फे स्त्रीति वाच्यं नेह अश्वा इमे इति हिंद्वः चरकूरछूपप्यामानदे
स्पात एषाम प्रत्ययः समासांताः धरस्त्व अनदो अद्भवः अड्
ही: पुंसि चेति पुंस्त्वं अनच बहुवाव चेत पर्थैव नेह अनकाम
बहुकर्त्तृकं विस्तरं विमलापं सरः प्राप्तरूपसर्गेभ्योप इति

एभ्योऽपोऽकारस्येत् द्विर्गता आपो ऽस्मिन्निति द्वीपं अन्तरीपं अ
पः प्रतिप्रतीपं क्वचिन्न समापो देवयजनं अवक्लान्नेष्यत इति के
चित् प्रापं अवापं ऊदनोर्देशे अनोप्यस्यो योऽकारस्येत्स्या
द्देशे अद्भिरनुगता अनूपो देशः राजधरं अदेत्रमदधूः
दृढधूरथः सखिपथः रम्यपथो देशः महापथः दक्षिणा
पथः चतुष्पथं उपपथं अच्प्रत्ययान्ववपूर्वात्सामलोम्नः एभ्यः
पराभ्यां सामलोमभ्याम् अच्प्रत्ययः स्यात्समासे प्रतिसामं अ
नुसामं अवसामं एवं प्रतिलोमादि कृष्णोदक्पाण्डुसंख्यापूर्वा
या भूमेरजिष्यते कृष्णभूमः उदग्भूमः पाण्डुभूमः द्विभूमः

व्या॰ त्रिभूमः प्रासादः संख्याया नदीगोदावरीभ्यां च पञ्चनदं स
प्र॰कौ॰ प्तगोदावरं अन्यत्रापीष्यते पद्मनाभः ऊर्णनाभः दीर्घ
रात्रा वर्षारात्रः अक्ष्णोऽदर्शनात् अच् चतुःपर्य्यायाद्दैदृशा
१४ ऽवस्यात्समासे गवामक्षीवगवाक्षं वक्तुर्षितविप्राप्तिः
अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मन
ग साक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तंदिवरात्रिंदिवाहर्दि
वसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजा
तोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः वसन्नमीतियोगविभा
गात्समासः अचतुरेति सूत्रेण जज्ञाः पञ्चविंशतिर्निपा

त्वं ते अग्राद्यास्त्वयो बहुव्रीहयः अविद्यमानानि वस्त्वार्यस्य अ
चतुरः विचतुरः सुचतुरः सुपाभ्यां चतुरोऽजिष्यते त्रिचतु
राः उपचतुराः ततएकादशाद्वंद्वाः स्त्रीपुंसौ धेन्वनडुहौ ऋ
क्सामे वाङ्मनसे अक्षिभ्रुवं दारगवं ऊर्वष्ठीवं निपातना
दिलोपः पदष्ठीवं निपातनात्सद्भावः नक्तंदिवं रात्रिंदिवं
अहर्दिवं अहन्यहनीत्यर्थः रजसासकलं त्वीतिसाकलोऽ
व्ययीभावः सरजसं निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसमितिकर्मधा
रयः पुरुषस्यायुषपुरुषायुषमिति तत्पुरुषः ततोद्विगु
द्यायुषं त्र्यायुषं ततोद्वंद्वः ऋग्यजुषं ततस्त्वयंःकर्मधा

आ॰
प्र॰ कौ॰
॥
वसी

रथाः। ज्ञातोक्षः महोक्षः। वृद्धोक्षः। श्वनः समीपमुपश्वनं। गोष्ठश्वा
गोष्ठश्वः। ब्रह्महस्तिभ्यांवर्चसः। ब्रह्मवर्चसं। हस्तिवर्चसं। पल्य
राजभ्यांच। पल्यवर्चसं। राजवर्चसं। अवसमंधेभ्यस्तमसः।
एभ्यस्तमसोऽवस्यात्। अवतमसं। संतमसं। अंधतमसं।
श्वसोवसीयसः। श्वोवसीयसं। श्वः श्रेयसं। पुमान्स्त्रीवे
नौ। अन्ववतप्तात्‌रहसः। अनुरहसं। अवरहसं। प्रतेरुरसः स
प्तमीस्थात्। प्रतेः परात्सप्तमीस्थादुरसोवस्यात्। उरसि प्र
तिवर्ततेप्रत्युरसं। विभक्त्यर्थेव्ययीभावः। अनुगवमायामे। एत
न्निपात्यतेदीर्घत्वे। अनुगवंयानं। दीर्घमित्यर्थः। यस्यवा।

या भवति समासः। उपसर्गा दध्वनः। प्रगतो ध्वानं प्राध्वो रथः।
न पूजनात्। पूजार्थेभ्यः समासांत प्रत्यया न स्युः।
सुराजा। अतिराजा। स्वतिभ्यामेवेति नेह। परमराजा। पूज
यां किं। गामतिक्रांतो ऽतिगवः। बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति न
निषेधः। सुसक्थः। स्वक्षः। किमः क्षेपे। क्षेपार्थात्किमः प
ते
रस्य समासांतो न स्यात्। किंराजा। नञस्तत्पुरुषात्। नञ
स्तत्पुरुषात्समासांतो न स्यात्। असखा। अराजा। नञ्त
त्पुरुषात् किं। अनृचो माणवकः। अधुरं। पथो विभाषा।
नञः परो यः पथिन् तस्माद्वा समासांतः। अपथं। अपथाः। नञ्

व्या०
प्र० कौ

12

कृष्णादित्येवा । अपपथ्योदेशः । अपथंवर्त्तते । लुंपद्वप्रथमः । कृ
त्यौ तुंकाममनसोरपि । समोवाहिततनयोर्मांसस्यपचियुड्घ
ञोः । अवश्यसेव्यः । गंतुकामः । गंतुमनाः । संहितः । सहितः
संततः । सततः । मांस्पचनं । मांसस्यपचनं । मांसस्यपाकः ।
मांस्पाकः । काममनसोः समोन्तलोपठंतिकेचित् । सकामः ।
समनाः । उदकस्योदः संज्ञायां । उदकस्योदादेशः स्यात्सं
ज्ञायामुत्तरपदे । उदमेघः । उदवाहः । उत्तरपदस्यापि । उदमे
घोनामयस्यस उदमेघिःपुत्रः । लोहितोदः । क्षीरोदः । पेषंवा
सवाहनधिषुवा उदपेषंपिनष्टि । रामलंतः । उदवासः ।

उदकाहृतः। उदधिः। एकहलादौपूरयितव्येन्यतरस्यां। असंयुक्त
हलादौपरेउदकस्योदादेशःस्याद्वा। उदकुंभः। उदपात्रं। उद
ककुंभः। एकेतिकिं। उदकस्थाली। पूरयितव्येतिकिं। उदकपर्वतः। मं
थौदनसंक्तुबिंदुवज्रभारहारवीवधगाहेषुच। एषूदकस्यउ
दादेशोवा। उदमंथः। उदकमंथः। इत्यादि। पादस्यपदाज्या
तिगोपहतेषु। एषुपरेषुपादस्यपद्भावःस्यात्। पदाजिः।
पदातिः। पद्गः। पदोपहतः। इकोह्रस्वोङ्योगालवस्य। ङ्यंत
स्येकोह्रस्वोवा। ग्रामणिपुत्रः। ग्रामणीपुत्रः। इयङुवङ्व्यया
नांप्रतिषेधः। श्रीमतैः। स्वयंभूपुत्रः। भ्रूभंगः। भ्रुकुंसौभावः।

व्या• प्र•कौ• रूप 1 13 एकह्री २

अन्तस्यानुगार्गीपुत्रः। ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरु
षे। ष्यङः संप्रसारणं स्यात्पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे परतः
पूर्वपरत्वं। संप्रसारणस्य, संप्रसारणान्तस्य दीर्घः स्यात्।
उत्तरपदे। कौमुदगंध्यायाः पुत्रः कौमुदगंधीपुत्रः। व्यवस्थि
त विभाषया ह्रस्वो न। एकतद्धिते च। एकस्य ह्रस्वः स्यात्तद्धि
ते। उत्तरपदे परे च। एकस्याभावः। एकता। ओपोः संज्ञा छंद
सोर्बहुलं। कुमारी रेवतीमित्रः। ३ ष्टके ष्टीका माला नां चित
तूलभारिषु। इष्टकादीनां चितादिषु यथाक्रमं ह्रस्वः स्या
त्। इष्टकचितं। इषीकतूलं। मालभारी। नद तस्यायीषिः

त्रि

प्रकोस्पकादितं। ज्योतिर्जनपदराजितभिरामगोत्ररूपस्थान

वर्णवयोवचनवंधुभु। एषुपरेषुसमानस्यसः स्यात्।

समानंज्योतिर्यस्यसज्योतिः। इत्यादि। पिंडग्रंथलोहि

तकादिवेण्णीपत्नीपदेष्वपीतिकेचित्। सपिंडइत्यादि।

चरणेब्रह्मचारिणि ब्रह्मचारिणिपरपदेसमानस्यसः

स्यात्। प्रतोचरणेभ्यस्सब्रह्मचारी। तीर्थेये। य प्रत्य

याद्भ्रतीर्थेप्रागवत्। सतीर्थ्यः। विभाषोदरे। यान्ते उद

रेप्रागवत्। सोदर्यः। समानोदर्यः। रूपनामगोत्रस्थान

वर्णवयोवचनधर्मजातीयेष्वभवतीतिकेचित्। सरूपः। स

व्या. मानरूपकृत्यादि । दृग्दृशवतुषु । एषु समानस्य सः स्यात् ।

प्र.कौ. स दृक् । सदृशः । दृशेश्चेष्यते । सदृक्षः । वतुरुत्तरार्थः ।

इदंकिमोरीश्की । इदम ईश् । किमः कीश् स्यात् । दृग्द-

शवतुषु । ईदृक् । ईदृशः । कीदृक् । कीदृशः । दृशेश्चेति

कीदृक्षः । वतुप् इदंकिंभ्यां वतो घः । आ सर्वनाम्नः । एषु स-

र्वनाम्न आकारोऽन्तादेशः स्यात् । तादृक् । तादृशः । ता-

दृक्षः । दीर्घः । मावानिभ्रमसदृक् । मसदृशः । मसदृक्षः ।

विशष्टदेववचोऽस्मदेत्युष्मदोर्मपर्यन्तयोः सर्वना-

म्नमदेशः स्यादेशः स्यात् प्रत्ययोत्तरपदे च परे । विवक्ष

ङ् । देवद्र्यङ् । विष्वद्र्यङ् । सध्र्यङ् । समुञ्चं चाग्निसदद्र्यङ्

14

अदसो आदेशस्य अदसो सेरित्रिनुभावश्च्यते। परत्र के
विदिच्छंति केचिदिच्छंति एवंतः उभयोः केचिदिच्छंति केचि
न्नेच्छंति चोभयोः । अदमुयङ् । अविशेषः उभयत्रापीत्यपरे
अदुमुयङ् । आदावित्यन्ये अमुमुङ् । अत्यर्थोऽकिमः । वि म
ष्वंगचः । समः सामि । अप्रत्यये लेचंचतौ परे समः सामि
रादेशः स्यात् । सम्यङ् । सहस्य सध्रि । सध्र्यङ् । अवश्य
न्तृतीयास्सप्तम्योरन्यस्य दुगागमोऽपि वा स्यात् स्थितोत्सुकोति
कारकरागच्छेषु । अन्यपरस्य दुगागमः स्यात् आशीरा
दिषु परेषु । अन्यदाशीः । अन्यदाशा । अन्यदास्था । अन्य

सा. दास्थितः। अन्यदुत्सुकः। अन्यदूतिः। अन्यत्कारकः। अन्य
प्र. कौ. द्रागः। अन्यदीयं। अषष्ठ्यतृतीयास्थस्येति किम्। अन्य
स्य अन्येन वाशीः। अन्याशीः। कारकछयोरि
त्येव। अन्यस्य कारकः। अन्यत्कारकः। अन्यस्येदमन्यदी
यं। गहादित्वाच्छः। अर्थे विभाषा। अन्यदर्थं। अन्यार्थं। कोः
कत्तत्पुरुषेऽचि। कु इत्यस्य कदादेशः स्यात्। कदन्नं
तत्पुरुषे किम्। कुष्ठो राजा। अचीत्येव। कुपुरुषः। त्रौ च।
कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः। रथवदयोश्च। कद्रथः। कद्वदः। तृ
णे च जातौ। कत्तृणं। जातौ किम्। कुत्सितानि तृणानि कु

त्वत्॥ का पथ्यक्षयोः॥ कोः का देशः स्यात्पथ्यक्षयोः।
कापथः। काक्षः। कुपथोपीति केचित्। ईषदर्थे च। ईषज्ज-
लं। काजलं। विभाषा पुरुषे। कुपुरुषः। कापुरुषः। कवं चो-
ष्णे। ईषत्‌उष्णं ईषत्कोष्णं कवोष्णं कदुष्णं। कारात्त्कद्रुसं। अपू-
पीति केचित्। कवाग्निः। कदग्निः। काग्निः॥ पृषोदरादी-
नि यथोपदिष्टं॥ एतानि यथोपादिष्टान्येतसाधूनि॥ पृ-
षदुदरं पृषोदरं। भवेद्वर्णागमाद्धंसः। सिंहो वर्णविपर्यया-
त्। गूढोत्मा वर्णविकृतेर्वर्णनाशात्पृषोदरं। महाभा-
ष्यप्रायेनरोति इतिमध्यस्वरः। रोतेरचिवि हिलोपः महीपा दृस्य

व्या॰ प्र॰ कौ॰

16

मयूरभावः। आकृतिगणोयं। नहिवृतिवृषिव्यधिरुचि
सहितनिषु क्वौ। क्विबन्तेष्वेषु परेषु पूर्वस्य दीर्घः स्यात्। उ
पानत्। नीवृत्। प्रावृट्। मर्म्माविधृत्। नीरुक्। अभीरुक्। ऋतीषट्
परीणत्। वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनां
कोटरादीनां वने परे किंशुलकादीनां गिरौ परे दीर्घः स्य
त्संज्ञायां। किंशुलकागिरिः। वनं पुरगामिश्रकासिध्र
काशारिकाकोटराग्रेभ्यः। एभ्यो वनस्य णत्वं स्यात्सं
ज्ञायां। पुरगावणं। कोटरावणं। अग्रेवणं। इत्यादि। ए
भ्यः किं। कुबेरवनं। उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलं।

प्रादेवं डलं दीर्घं स्यान्मन्त्रे परे परिहासः । परीहासः । अम
नुष्ये किं । निषादः । मुनोवंनदक्षाकरणौ द्वराहनु
ष पदे पु दीर्घो वा स्यः । वादन्तः । स्वा पदमित्या
दिष्वाविरन्त्रः । श्यारेवतु लदाय्रका पूर्वरवादिरपीपरद
भ्यो संज्ञायामर्थि मतौ वहुचोतजिरादीनां व
हुचो दीर्घः स्यान्मतौ परे संज्ञायां । अमरावती । भ्र
रावती । शरादीनां वा एषां दीर्घः मतौ विषये । शरा
वती शरवावतीरष्यो वतस्य णत्वं स्यात् राप्रवणं
एवं निर्वणादि विभाषौषधि वनस्पतिभ्यः । ०

व्या. द्वाविंशः परस्य नस्य नस्य णत्वं स्यात् ॥ दूर्वावणं ।
१-कौ. मूर्वावणं । शिरीषवणं । बदरीवणं । पदे । दूर्वावन
मित्यादि । अद्रिरेभ्यः खानेः । देवदारुवनं । इरि
17 कादिभ्यः । इरिकावनं । मिरिकावनं । वा हलन्ता
हितान पदस्यैवितडु च्यते न ह्याचितिस्यिका
त्रिप्रित्रान्तस्य वा । हलन्तकारस्य णत्वं स्यात् ॥ इक्षु
वाहणं । वाहणं । प्रातिपदे ॥ पूर्वपदस्यात् ॥
विद्योपरस्य प्रातिपदिकस्य नकारस्य णत्वं स्यात् ॥ दिवे
गम्भोदीर्घपारणः । उशीनरः । खेदापारणः । प्राख्याः

वाभावकरणयोः।प्राग्युक्तानिमित्तात्परस्यभा
वेकरणेचनिष्पन्नस्यपानस्यवाणत्वंस्यात्ता
दीरयाणं।दीरयाने।करणेदीरयाणं।दीरया
नंपात्रां।गिरिनद्यादीनांवा।गिरिणदीचक्रण
दंचक्रणदी।पदेगिरिनदीत्यादि।प्रातिपदिका
न्तनुम्विभक्तिषुच।एवंपदस्यानिमित्तात्परस्य
एकाश्रितस्यतस्यणत्वंवास्यात्।प्रातिपदिका
न्तेमाषवापिणौ।उभिव्रीहिवापाणि।विभक्तौ
माषवापेण।माषवापेनेत्यादि।समासेसवि

व्या॰
प्र॰कौ॰

18

प्रातिपदिकान्तस्यैवेष्यते। नेह। माषवापाणां वापि
नी माषवापिनौ समासे स्यादेव माषवापाव
पतीति माषवापिणौ। माषवापिनौ।१४। वा
दैर्णं। रम्यपत्ता। रम्यपर्वेन। रम्याह्वा। एकाजु
त्तरपदे णः।१२। एतत्रिय हर्याणि यत्राप्ये वृत्र
हणौ। हरिमानयतीति हरिमाणौ। क्षुम्नादी
नपोलिनाक्षित्रैतोक्षीरपेण। स्वाविरेण। कुम
ति च। कवर्गवत्युत्तरपदे च प्राग्वत्। हरिकामि
णौ। हरिकामिणी। श्रीकामिणी। श्रीकामेण

गर्गाणां सगिनी। गर्गी भगिनी। पदव्यवायेपि। पदेन व्य
वधानेपि णत्वं न स्यात्। माषकुंभवापेन। वृत्तुरंगयो
र्णत्वं न स्यात्। तद्धित इति वाच्यं। आर्द्रगोमयेण। शुष्कगो
मयेण। पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायां एतानि सस्
ड्ना निपात्यंते। तानि। पारस्करः। किष्किंधा। प्राय
श्चित्तं। वनस्पतिः। इत्यादि। अंत्योन्यपरस्परं। अग्रा
कृतिगणोयं। अधः शिरसी पदे। अस्मद्भ्रत्र पदयो
स्तयोर्विसर्जनीयस्य सः स्यात् पदशब्दे परं। समासे
अधस्पदं। शिरस्पदं। अन्यत्राधिरसः पदं। अन्यत्र

स्या॰ पद इति किं। परमदिवः पदं। इति समासांताः॥ पंचम्याः स्तो
प्र॰कौ॰ कादिभ्यः। स्तोकादिभ्यः परस्याः पंचम्या अलुक् उ
त्तरपदे। समासे प्राप्तो लुग् निषिध्यते। स्तोकान्मु
19 क्तः। एवं अंतिकार्थदूरार्थकृच्छ्रेभ्यः। उत्तरपदे किं
निष्क्रांतः स्तोकात् निःस्तोकः। ओजः सहोंभस्तमसस्तृ
तीयायाः। ओजस् सहस् अंभस् तमस् एभ्यस्तृ
तीयाया अलुक् स्यात्। ओजसाकृतं।
मनसः संज्ञायां। मनसादत्ता। संज्ञायां किं।
मनोदत्ता। आज्ञायिनि च। मनसस्तृतीयाया अ

लुकस्मात् आज्ञायिन्युत्तरपदे परे। मनसाज्ञायितुं शीलं
यस्य स मनसाज्ञायी। आत्मनश्च पूरणे। पूरणार्थे
परपदे आत्मनस्तृतीयाया अलुक्। अन्तेत्तीयेति यो
गविभागात्समासः। आत्मनापञ्चमः। आत्मनाष
ष्ठः। प्रकृत्यादिभ्यश्च। प्रकृत्याभिरूपः। वैयाकरणा
ख्यायां चतुर्थ्याः। आत्मनश्च चतुर्थ्या अलुक्स्या
त् वैयाकरणाख्यायां। आत्मनेपदं। आत्मनेभा
षा अलुग्विधिसामर्थ्यात् चतुर्थीसमासः। परस्म

त्वा

वा॰ वा परस्मैपदं परस्मैभाषा। हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम्।
प्र॰कौ॰ हलन्ताददन्ताच्च सप्तम्या अलुक् स्यात्संज्ञायाम्। गवियुधिभ्यां स्थिरः।
आभ्यां स्थिरस्य सकारस्य षः स्यात्। गविष्ठिरः। यु
20 धिष्ठिरः। त्वचिसारः। अदन्तात्। अरण्येतिलकाः। अ
त्र संज्ञायां विषये सप्तमी सुपा नित्यं समस्यते। अ
लुक्सप्तमीसमासः। हृद्द्युभ्यां ङेः। हृदिस्पृक्। दिविस्पृक्।
मध्याद्गुरौ। अत्रापि प्राग्वत्। मध्येगुरुः। अन्ताच्च।
अन्तेगुरुः। अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे। स्वाङ्गात्

अस्याअलुकस्यात्। कंठेकालः। उरसिलोमः। उदरे
मणिः। अमूर्द्धमस्तकात्। शिरः। मस्तकाशि
खः। कामेकिंगुरुखेकामे। पस्यमुरववकामः। वि
शेषविभाषा। वंधेपरपदेपरेसप्तम्याअलुका। वे
के वंधः। चक्रवंधः। हस्तेवंधः। हस्तवंधः। सिद्ध
शुष्कप वंधेष्व। नतूभ्वेहालिवकुलं। कालिपरप
देसप्तम्याअलुग्वकुलं। नगुरुहषेरिसिवेरमः। क
र्णेजपः। अवनस्यात्कुरुचरः। उपपदमतिङि
ति समासः। प्रावृट्शरत्कालदिवीजाजेपरपदे

सा॰
प्र॰ कौ

2)

सप्तम्या अलुक्वा । प्रावृषिजः । शारदिजः । कालेजः ।
दिविजः । विभाषा वर्षक्षरशरवरात् ॥ ६ ॥ एभ्यो
जे परे सप्तम्या अलुग्वा । वर्षेजः । वर्षजः । इत्यादि । घका
लतनेषु कालनाम्नः ॥ एसंहेकाल प्राह्णेन्नलेव
कालनाम्नः सप्तम्या अलुग्वा । पूर्वाह्णेतरा । पू
र्वाह्णेकाले । पूर्वाह्णेतनः । पदेपूर्वाह्णतरः इत्यादि
घायादि । हलदन्तादित्येवा सवासिद्धेकालात् ।
एषु परेष्वकालवाचिनः सप्तम्या अलुग्वा ।
विष्टपः । ग्रामेवासः । ग्रामेवासी पदेत्वसाप

इत्यादि।हलदत्वादिस्येवा।नेहा।भूमिशय:।क्रा
काला।किं।इन्दीवरशय:।मपाया।यानि।उ मालिभ्यां।कु
कुपानि:।अप्स:।अप्सुमानि:।प्र प्राग्वाग्यो
यो।अग्राक्रोशेग मामातेप प्रागमलकस्यात।।
वैरस्यकुलं।निदायां।किं।ब्राह्मणकुलं।वार्गिद
वशपक्षेणु।किंदंड हरेणु।वा।वायु।किं।दिशो।इंद्र:
पशुपता।हर:।अनुरव्यायमा:।देवानांप्रिय:।
निचपर वै।धोपणु।छिलां।गलेशु।स्तुत:।स्तुत:।यो
ष:।स्तुत:।पृथाप्सु।गोलांग्रूल:।पुत्रेस्य नरस्यो

व्या. प्र-कौ.

22

पुत्रे परे अलुग्वा निंदायां। दास्याःपुत्रः। दासीपुत्रः॥ निंद
या किम्। ब्राह्मणीपुत्रः। ऋतो विद्यायोनिसंबंधेभ्यः।
विद्यासंबंधयोनिसंबंधवाचिन ऋदंतात् षष्ठ्या अ
लुक् स्यात्॥ होतुरन्तेवासी। होतुःपुत्रः। विभाषा स्वसृ
पत्योः। स्वसृपत्योः परयोः ऋदंतात् षष्ठ्या अलुग्वा स्या
त्। ननांदृपतिः। ननांदुःपतिः। मातृपितृभ्यां स्वसा।
भ्यां परस्य स्वसृः सकारस्य षः स्यात् समासे।
मातृष्वसा। पितृष्वसा। अलुग्वादौ। मातृपितृभ्या
मन्यतरस्यां। षष्ठ्यंताभ्यां परस्य स्वसृः सकारस्य षः

स्याद्वा समासे मातृष्वसा मातुः ष्वसा पितृः ष्वसा पि-
तुः ष्वसा असमासे तु मातुः स्वसेत्येव नित्यं ॥ इति
समासप्रक्रिया ॥ उपगार्ग्यपत्यमिति विग्रहे प्राग्दी-
व्यतोऽण् तेन दीव्यतीत्यतः प्राग्यादितः परं वक्ष्य-
माणः प्रत्ययः स्यादिति शेषं। तस्यापत्यं। तस्ये-
ति षष्ठीसमर्थादपत्येऽर्थे यथायथमणादयः
स्युः समर्थानां प्रथमाद्वा यदितः परं वक्ष्यन्ते प्रत्य-
याः इति यावत्समर्थानां मध्ये प्रथमान्ताद्विशेषाद्वा
स्यादिति शेषः। इति वक्ष्यमाणादण्। तद्धितेष्वचामादेः

व्या॰
प्र॰ कौ॰
23

ञिति णिति च तद्धिते परेऽचामादेरचो वृद्धिः स्यात्। विभ
क्तिलोपः। ओर्गुणः। अवादेशः। तद्धितांतत्वात्सुबु
त्पत्तिः। आदिवृद्धिरंत्योपधावृद्धिं बाधते। औपगवः।
वाग्रहणाद्वाक्यमपि। उपगोरपत्यमिति। अन्यत
रस्मिन्नित्यनुवृत्तेः समासोपि। उपग्वपत्यमित्यपि।
समर्थग्रहणान्नेह वाक्यमपि। उपगोरपत्यमिति।
श्र यत्तस्य। कम्बलमुपगोरपत्यं देवदत्तस्य। टिड्ढाणञिति ङी
प्। औपगवी। अपत्यं पौत्रप्रभृतिगोत्रं। [illegible] चापत्
गोत्रसंज्ञं स्यात्। एको गोत्रे। गोत्रे एक एव प्रत्ययः

स्यादानंतरापत्यवत्तुल्यं। यद्वा मूलप्रकृतेरेव प्रत्ययो
त्पत्तिः। उपगोः पौत्रादिरौपगवः। जीवति तु वंश्ये।
युवा। वंश्ये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्था
दि तद्युवसंज्ञं स्यात्। अनंतरगोत्रसंज्ञं। गोत्राद्यून्यस्त्रियां।
यून्यपत्ये विवक्षिते गोत्रप्रत्ययांतादेव प्रत्ययः स्या प्र
न्मूलप्रकृत्यन्तरं तु वक्ष्यते। स्त्रियां युवसंज्ञादि
औपगवस्यापत्यं युवेति विग्रहे। अत इञ्। अदन्ता
त्षष्ठीसमर्थादिञ् स्यादपत्ये। अणोऽपवादः। औप
गविर्युवा। स्त्रियां तु गोत्रप्रत्यय एव चतुर्थ्यादौ
औपगवी स्त्री। इत्यानंतरापत्यगोत्रापत्ययुवादादिः।

व्या० युवापत्ये ॥ यञिञोश्च ॥ गोत्रे यौ यञिञौ तदन्ताद्यूनि फक् स्या
प्र०कौ० त् ॥ किति च ॥ किति तद्धिते परे अचामादेरचो वृद्धिः स्यात् ॥ फस्या
यनादेशः ॥ दाक्षायणः ॥ दाक्षायणौ ॥ दाक्षायणाः ॥ गर्गस्यान
124 न्तरापत्यं गार्गिः ॥ गार्ग्यः ॥ गार्ग्यायणः ॥ गोत्रापत्ये ॥ यञ् प्रा ॥ गर्गा
दिभ्यो यञ् ॥ गर्गादिभ्यो गोत्रापत्ये यञ् स्यात् ॥ गर्गस्यापत्यं गा र
र्ग्यः ॥ वात्स्यः ॥ यञञोश्च ॥ ९ ॥ तयोर्लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे न तु
स्त्रियाम् ॥ गर्गाः ॥ वत्साः ॥ नेत्येति किं ॥ प्रियगार्ग्याः ॥ स्त्रियां
त्तु गार्ग्यः स्त्रियः ॥ युवापत्ये तु फक् ॥ यञिञोश्च ॥ आपत्य
स्य च तद्धितेनाति ॥ आपत्यस्य यकारस्य तद्धिते परे लोपः स्या

त्वान्नत्वा कारे । गार्ग्यस्य युवापत्यं गार्ग्यायणः । गार्गेर्गा
र्ग्यस्य गार्ग्यायणस्य वापत्ये विवक्षिते एको गोत्र इति
नियमात् स्यात् प्रागुदेवयञ् । गार्ग्यः । गर्गस्य गार्गेर्गार्ग्य
स्य गार्ग्यायणस्य वा युवापत्य विवक्षायां गोत्राद्यून्य
स्त्रियामिति नियमात् । गार्ग्यपरादेव युवापत्यप्रत्ययः ।
गार्ग्यायणः । भ्रातरि च ज्यायसि । ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति
कनीयान् युवसंज्ञः स्यात् । पित्रादौ मृते जीवति वाग्रजे ।
नुजो गार्ग्यायणः । बाह्वादिभ्यश्च । एभ्य इञ् स्यादपत्ये ।
बाहविः । औपबिन्दविः । न लक्षिते । औडुलोमिः । आग्निश
र्मिः । कथान्तरकङ्चाष्ठ यानरिञ् स्यादकङ्नदेशाख्यासौ

सा॰ धानर्कि। अक्सवहृकनि धारवंडालविंचातांचोष्ठिः। न
प्र॰कौ॰ याभ्यां पदां ताभ्यां पूर्वौ न ताभ्यामैच। पदान्ताभ्यां यका
रवकाराभ्यां परस्य न वृद्धिः। किं तु ताभ्यां पूर्वौ ऐचावाग
मौ क्रमात्ततः। वैयासकिः वानुकः किः। नैयादकिः॥ इत्या
25 दि। गोत्रे कुञ्जादिभ्यः च्फञ्। एभ्यो गोत्रार्थे च्फञ् स्यात्॥ प
व्रातच्फञोरस्त्रियां। व्रातवाचिभ्यः च्फञन्तेभ्यः स्वार्थे
ञ्यः स्यात्। न तु स्त्रियां। कौञ्जायन्यः। व्राभायन्यः। स्त्रियां
तु कौञ्जायनी। जातिगोत्रत्वेन जातित्वात् ङीष्। ञ्यादय
स्तद्राजाः। ञ्यादयः प्रत्ययाः तद्राजसंज्ञाः स्युः। तद्रा
जस्य बहुष्वतेनैवास्त्रियां। तद्राजस्य लुक् स्यात्तत्कृते बहु

त्येन तु स्त्रियां कौंजायनाः। अनन्तरापत्ये कौंजिः। नडादिभ्यः
फक्। एभ्यो गोत्रे फक् स्यात्। नाडायनः। चारायणः॥ आमु
ष्यायणः। अनंतरापत्ये नाडिः। शिवादिभ्योऽण्। एभ्यो
ऽपत्ये स्यादिञोऽपवादः। शैवः। ऋष्यंधकवृष्णिकुरुभ्यश्च
एभ्योऽण् स्यात् इञः। ऋषिभ्यः। वासिष्ठः। वैश्वामित्रः। अं
धकेभ्यः। श्वाफल्कः। रांधसः। वृष्णिभ्यः। वासुदेवः। आनिरुद्धः।
कुरुभ्यः। नाकुलः। साहदेवः। बाह्वादिभ्यश्च। बाहविः। आर्जुनि
श्च युधिष्ठिरि इत्यादय इञन्ताः। बाह्वादेराकृतिगणत्वात्।
गार्गिः। वैदिः। सौरिः। मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः। सं

सा॰
प्र॰ कौ॰
26

ख्यादिपूर्वाया मातुरपत्येऽण् स्यादुकारोऽन्तादेशश्च । द्वयो-
र्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः । सांमातुरः । भाद्रमातुरः । कन्यायाः
कनीन च । कन्याया अण् स्यात् कनीनादेशश्च । कानी-
नः । स्त्रीभ्यो ढक् । स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् स्यात् । ढस्येयादे-
शः । वैनतेयः । माहेयः । यौवतेयः । शुभ्रादिभ्यश्च । एभ्यो-
ऽपत्ये ढक् स्यात् । अविदुभ्य इति प्राप्तस्याणोऽपवा-
दः । शौभ्रेयः । गांगेयः । ढे लोपोऽकद्र्वाः । ढे परे ओर्लोपः स्यात् क-
द्रूं विना । कामंडलेयः । कद्र्वास्तु काद्रवेयः । पंगोस्तुन । पांगवेयः ।
इतश्चानिजः । इकारान्ताद्व्यचोऽनिजन्तादपत्ये ढक् स्यात् । नाविजेतार

आत्रेयः। नैतेयः। इतः किं। दाक्षिः। अस्मिजः किं। दाक्षायणः।
द्व्यचः किं। मारीचः। कल्याण्यादीनामिनङ्। एषामपत्ये
ढक् स्यादिनङादेशश्च। काल्याणिनेयः। जैयाष्ठिनेयः। हृ
द्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च। हृदयान्ते शब्दे पूर्वोत्तरपदयोर्वृ
द्धिः स्यात्। सौहार्दं। सौभागिनेयः। साक्तुसैन्धवः। अनुश
तिकादीनां च। उभयपदवृद्धिः। आनुशातिकं। पारस्त्रैणेयः
कुलटाया वा। अस्या इनङादेशो वा स्यात्। ठकि। कौलटिने
यः। कौलटेयः। सतीभिक्षुकाकुलटया। चटकाया ऐरक्
चटकाया ऐरक् स्यादपत्ये। चटकादपीष्यते। चटकायाः च

व्या. टकस्य वापत्यं चाटकैरः। स्त्र्यपत्ये लुग्वाच्यः। स्यापत्यं च टका।
प्र. कौ. गोधाया ढ्रक्। अस्यापत्ये ढ्रक् स्यात्। ढस्येयः। लोपो व्योर्व
लि। गौधेरः। शुभ्रादित्वात् ढक्। गौधेयः। आरगुदीचां। गौधा
27 रः। आकारो बहुत्वादन्यत्रापि। नादेयः। नाडारः। क्षुद्राभ्यो
वा। शीलहीनाङ्गहीनाः क्षुद्राः। ततो वा ढ्रक्। कौलटेरः।
दासेरः। नाटेरः। काणेरः। यद्वा ढक्। पितृष्वसुश्छण्। अस्या
ष्वसुरस्यापत्ये। छस्य ईयः। पैतृष्वस्रीयः। ढकि लोपः।
पितृष्वसुरन्त्यलोपः स्याद् ढकि। अत एव ढक्। पैतृष्वसेयः।
मातृष्वसुश्च। मातृष्वस्रीयः। मातृष्वसेयः। राजश्वशुर

यत्। अस्मात् यत् स्यादपत्येर्थे। श्वशुर्यः। ये चाभावकर्म्म
णोः। यादौ तद्धिते अन् प्रकृत्या न तु भावकर्म्मणोः। राज्ञो
जातोपत्ये। राजन्यः। क्षत्रियः। राजनोन्यः। अनो अन् अ
णि प्रकृत्या स्यात्। इति टिलोपो न। अभावकर्म्मणोः
किं। राज्ञो भावः कर्म्म वा राज्यं। क्षत्राद्घः। घस्येयः। क्षत्रिय
जातावित्येव। क्षात्रिरन्यः। कुलात्खः। केवलात् कुलात् ख
खः स्यात्। खस्येनः। कुलीनः। अपूर्वपदा
दन्यतरस्यां यड्ढकञौ। केवलात् कुलात् यड्ढकञौ वा स्तः। पक्षे
खः। कुल्यः। कौलेयकः। कुलीनः। महाकुलादञ्खञौ। मा

व्या. स्मादेत्तौ वा स्तः पदे रवः। माहाकुलः। माहाकुलीनः। दुष्कुला

प्र-कौ. ड्ढकादौ दौष्कुलेयः पक्षे दुःकुलीनः। स्वसुश्छः। स्वस्रीयः।

भ्रातुर्व्यच्च। भ्रातुरपत्ये व्यत्स्यात्। भ्रातृव्यः। चकाराच्छः।

भ्रात्रीयः। व्यन्सपत्ने। भ्रातृव्यः। शत्रुः। स्वरे भेदः। रेव

28 त्यादिभ्यष्ठक्। रेवत्यादिभ्योऽपत्ये ठक् स्यात्। ठस्येकः॥

प्रत्ययादेष्ठस्येकादेशः स्यात्। रैवतिकः। आश्वपालिकः।

आनन्तर्ये विदादिभ्योऽञ्॥ विदादिभ्यो गोत्रापत्येऽ

ञ् स्यात्। ये त्वत्रानृषयस्तेभ्य आनन्तर्ये पुत्रादौ वैदः। गोत्रे वि

भज न्तस्याहुत्वे लुक्। विदाः। उर्वी। गोत्र इत्येव। वैदिः। अत्र

त्रिभ्यः पौत्रः। दौहित्रः। यस्कादिभ्यो गोत्रे। एभ्यो गोत्रप्रत्यय
स्य बहुषु लुक्। तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम्। यस्काः। लह्याः।
अस्त्रियां किं। यास्काः स्त्रियः। अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमां
गिरोभ्यश्च। एभ्यस्तत्कृते। अत्रयः। भृगवः। कुत्साः। वसिष्ठाः।
गोतमाः। अंगिरसः। तेनैतेत्येव। प्रियात्रेयाः। स्त्रियां तु आत्रा
वैय्यः स्त्रियः। जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ्। जनपदशब्दात्क्ष
त्रियवाचिनोऽपत्येऽञ् स्यात्। पांचालः। वैदेहः। देशशब्दा
त्किं। पौरवः। क्षत्रियसमानशब्दाज्जनपदस्य राजन्यापत्य

वत्। पंचालानां राजा पांचालः। वैदेहः। आंगः। वांगः। ते तद्राजाः।
तेष्वजादयस्तद्राजसंज्ञाः स्युः। बहुत्वे तद्राजस्य लुक्। पं
चालाः। विदेहाः। अंगाः। वंगाः। कुमुदगंधेरपत्यं कौमुद
गंधः। वराहस्यापत्यं वाराहिः। स्त्र्यपत्ये तु। ह्रस्वं लघु। ह्रस्व
मक्षरं लघुसंज्ञं स्यात्। संयोगे गुरु। संयोगे परे ह्रस्वं गुरुसं
ज्ञं स्यात्। दीर्घं च। दीर्घं च गुरुसंज्ञं स्यात्। अणिञोरनार्ष
योर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे। त्र्यादीनामंत्यमुत्तमं तस्य स
मीपमुपोत्तमं गुरूपोत्तमयोरनार्षयोर्गोत्रे स्त्रियां यावणिञौ

विहितौतयोः ष्वङादेशः स्यात्। षङ्गा विनो यङ् ष्वाप। कौ
रुदगं ष्या चारायुण्या नाध्यो। किंवासिष्ठो। वैश्वामित्री।
अश्वपत्यादिभ्यश्च। एभ्यः प्राग्दीव्यतीये ष्वपत्यार्थे ष्वस्या
त्। रायस्यापवादः। आश्वपत। गाणपत। दित्यदित्या दित्यप
त्युत्तरपदाण्यः। दित्यादिभ्यः पत्यंताच्च प्राग्दीव्यतीयार्थेषु
ण्यः स्यात्। दैत्यः। आदित्यः। हलोयमायमिलोप इति वि
यकारलोपः। आदित्यं हविः। प्राजापत्यं। सेनापत्यं। यमाच्चे
ति। याम्यं। देवस्य यञ्चौ। दैव्यं। दैवं। विहि बह्हि लोपोव ण
वा। वाह्यः। ईकक्। वाहीकः। दिने ङीप्यिकाने स्त्रीभ्योढक्।

मा. तेनदैनेयः सिध्येतः । दुक्षादिभ्यो ढञ् । कौक्षं स्त्रीपुंसाभ्यां
प्र.कौ. नञ्स्नञौ भवनात् । धान्यानां भवने । त्यतः प्रागर्थेषु स्त्री
पुंसाभ्यां क्रमात् नञ्स्नञौ स्तः । स्त्रीषु भवः स्त्रैणः । पौंस्नः ।
30 एवं समूहहितागतादिषु स्त्रीपुंवच्चेति ज्ञापकाद्वत्यर्थे न ।
स्त्रीवत्पुंवत् । तेन रक्तं रागात् । तृतीयासमर्था द्राग
वाचिनो रक्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययः स्यात् ।
ऽण्यण् । कषायेण रक्तः । काषायः पटः । लाक्षारो
चनाशकलकर्दमाट्ठक् । अस्मात् ठक् पर्येठक स्यात् । अण
पवादः । लाक्षिक इत्यादि । नक्षत्रेण युक्तः कालः । तृतीयांता

ने दत्त्वा चिन्तो भुक्तः इत्यर्थे यथाख्यं प्रत्ययः स्यात्। पोभु
क्तः सकालः श्रो। भुक्ते एवं भुक्ता पौषी रात्रिः। लुप् विशेषे।
कालस्य अविशेषे प्रत्ययस्य लुप् स्यात्। अद्य पुष्यः। दृ
ष्टं साम्। तत्री पांतात् दृष्टमित्यर्थे यथाख्यं प्रत्ययः
स्यात्। यद्दृष्टं साम चेत्। वासिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं सा
म। परिवृत्तो रथः। वस्त्रेण परिवृत्तो रथो वास्त्रः रथः।
पांडुकंबलादिनिः। पांडुकंबली रथः। तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः। स
प्तम्यंतेभ्यो ऽमत्रेभ्य उद्धृतेर्थे यथाख्यं प्रत्ययः स्यात्। शरा
वे उद्धृत ओदनः शारावः। भुक्तोच्छिष्ट इत्यर्थः। संस्कृतं भक्षाः।

व्या. भ्राष्ट्रेषुसंस्कृताभक्ष्याः।सास्मिन्पौर्णमासीतिसं
प्र.कौ. ज्ञायां।पौषीपौर्णमासीसास्मिन्पौषोमासः॥
सास्यदेवता।देवतावाचिनःप्रथमांतात्षष्ठ्यर्थेयथा
(31) विहितंप्रत्ययःस्यात्।इन्द्रोदेवतास्येत्यैन्द्रंहविः।
पाशुपतं।बार्हस्पत्यं।कस्येत्।कशब्दात्यप्रत्ययःस्याद्प्र
त्ययःस्यादिकारोंतादेशः।ब्रह्मायादेशश्चकोदेवता
स्येतिकायंहविः।शुक्राद्घन्।शुक्रियम्।सोमाट्ट्यण्।
सौम्यं।टित्वात्सौमीऋक्।वाय्वृतुपित्रुषसोयत्।ए
भ्योयत्स्यात्।ड्हेतौयौ।ओर्गुणः।वांतोयिप्रत्यये।वायव्यं।

ऋतश्च्वां रीङ्ः ऋतः। अकृद्यकारे सार्वधातुके यकारे च्वौ
च परे ऋदन्तरीङादेशः स्यात्। पित्र्यं। ऊ च स्यां। अग्नेर्ढक्।
आग्नेयं। देवता द्वंद्वे वा। अत्र पूर्वोत्तरपदयोराद्यचो वृद्धिः
स्यात् ञिदादौ परे। आग्निमारुतौ देवते अस्येति आग्निमारु
तं रुठकं हविः। स्वामिन्येतन्न। नेह। स्कांदविशाखः। नेन्द्र
स्य परस्य। पुरस्य। इन्द्रस्य वृद्धिर्न सोमेन्द्रः। परस्य किं। ऐन्द्राग्नः।
दीर्घाच्च वरुणस्य। दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृद्धिः। ऐन्द्राव
रुणं। मैत्रावरुणं। दीर्घात्किं। आग्निवारुणीमनड्वाहीं। तस्य
समूहः। षष्ठ्यन्तात्समूहार्थे यथास्वमणादयः स्युः। काक

सा. प्र. कौ.

32

तं सम्बद्धः काकं । भिक्षादिभ्योऽण् । एभ्योऽण् स्यात् । ठक्रोर्यो
ठकाद्यपवादः । भैक्षं । यौवतं । भस्याढे तद्धित इति पुंवद्भा
वः । युवतिपाकस्मात्पर्याप्ता । गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्य
राजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ् । अत्रापत्यमात्रं गोत्रं । अ
पत्यार्थे वा धकप्रकरणान्त । अपत्यार्थे प्रत्ययान्ताद्
तादिभ्यश्च स्यान्न त्वव वुञिति । औपगवकं । दाक्षकं । गा
र्गकं । आपत्यस्येति यलोपः । औक्षकं । नस्य भस्य टेर्लोपः
स्यात् । वाद्रकं । केदाराच्च । उक्रोर्यो चकाराद्वुञ् । युवोरना
नाकौ । युवः इत्येतयोः क्रमादनक इत्येतौ स्तः । कैदारकं

कैदार्य्यं। अनुनासिकयोरिष्टः। नेह ऊर्म्यायुः। माणिकाया
पञ्चाया। माणिक्यं। ठञ्कवचिनश्च। कवचिनः केकेदार
ञ्च वञ्स्यात्। उक्तेष्वर्थे। कावचिकं। केदारिकं। ब्राह्मणमा
णवबाडवाद्यत्। ब्राह्मण्यं। माणव्यं। बाडव्यं। ग्रामजन
बंधुसहायेभ्यस्तल्। एभ्यस्तल् स्यात्समूहार्थे। तलंतस्त्री
लिंगं। ग्रामता। जनतेत्यादि। गजाद्वेष्टः। गजता। अचित्तहस्ति
धेनोष्ठक्। अचित्तार्थेभ्यो हस्तिधेनुभ्यां च ठक् स्यात्। आ
पूपिकं। हास्तिकं। इसुसुक्तांतात्कः। इसउसउक्तकारान्त्य
स्य ठस्य कः स्यात्। धैनुकं। पाशादिभ्यो यः। पाश्या। वा
त्या। ऊलोपि। वातूलः। खलगोरथात्। यः प्रत्ययः। खलि

त्रा

वा॰ गव्या। रथ्या। इति त्रिकं यच प्राग्। खलगोरथेभ्यः। तेत्र
प्र॰कौ॰ णात्स्युः। खलिनी। गोत्रा। रथकट्या। तदस्यां प्रहर
णमिति क्रीडायां णः। प्रहरणार्थ्यात्स्यप्यमात्त्रान्स त्र
स्यर्थे क्रीडायां णः। दण्ड प्रहरणमस्यां क्रीडायां दा
33 ण्डा। मौष्टा। घञः सास्यां क्रियेति ञः। घञन्ता त्क्रि
कारक एवां क्रिया यां प्यन्नि स्यप्यमेना दस्यामिति स्यर्थे
ञः स्यात्। श्येनतिलस्य पाते ञे। ञप्रत्यये पाते
परे श्येनतिलयोर्मुमागमः स्यात्। श्येनंपा
तोस्यामिति श्यैनंपाता मृगया। तैलंपाता स्वधा

दण्डं यातीति त्रि० । तद धीते तद्वेदा द्वितीयासमर्थात्तदधीते तद्वे
देत्यर्थयोर्थ्यासमाणाद यः स्यु० । ऐ जागमः । व्याकरणम
धीते वेद वा वैयाकरणः । सौवश्वः इतिहासपुराणाभ्यां ठग्वा
च्यः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः । क्रमादिभ्यो वुन् क्रमकः ।
पदकः । मीमांसकः । तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि । प्रथमा
समर्थादस्त्युपाधिकात्सप्तम्यर्थे प्रत्यययात्तेनतं नाम्नि दे
शे वाच्ये यथाविमणाद यः स्युः । उदुंबराणि संत्यस्मिन्दे
शे औदुंबरः । तेन निर्वृत्तं । कुशांबेन निर्वृत्ता कौशांबी नगरी
तदस्य निवासः । ष ष्ठ्यन्तान्निवासे देशे तन्नाम्नि वाच्ये यथाणा

मा. दृषः स्मृः। शिवीनां निवासो देशः शैवः। अदूरभवश्च। प
प्र.कौ श्चत्वाद दूरभवे देशे तन्नाम्नि वाच्ये अण्। दृषः स्मृः
विदिशाया अदूरभवं नगरं वैदिशं। जनपदे लुप्। जनप
31 विशेषे चातुरर्थिकप्रत्ययस्य लुप् स्यात्। लुपि युक्तवद्व्य
क्तिवचने। लुपि सति प्रकृतिवल्लिंगवचने स्तः। पंचालानां
निवासो जनपदः पंचालाः। कुरवः। वरणादिभ्यश्च।
एभ्यश्चातुरर्थिकस्य प्रत्ययस्य अजनपदेपि लुप् स्यात्
वरणानां अदूरभवं नगरं वरणाः। नगरं। गोदयोरदूर
भवो ग्रामः। गोदौ ग्रामः। विशेषणानां चाजातेः। लवंतस्य

तेन प्रोक्तं। तत्तीयं। तत्प्रोक्तेऽर्थे यथायथमणादयः स्युः।
मनुना प्रोक्तो मानवो धर्म्मः। कृते ग्रंथे। तत्कृतेयं तत्ताकृ
तेऽर्थे यथायथमणादयः स्युः। ग्रंथे वाच्ये। वाररुचं ग्रंथः। त
स्येदं। वस्तुतादि इदमर्थे यथायथमणादयः स्युः। उप
गोरिदं औपगवं। रथ्या चक्रं। रथस्येदं रथ्यं। ग्रामा
द्यखञौ। ग्रामाद्यखञौ स्तः। शेषेऽर्थेऽणोऽपवादः। रस्का
ना देशः। ग्रामे जातो ग्रामे भवो ग्रामादागतादिर्वा ग्राम्यः।
ग्रामीणः। नद्यादिभ्यो ढक्। एभ्यो ढक्स्यात्। शेषिके।
नद्यां जातादि। नादेयः। माहेयः। दाक्षिणात्यपश्चात्पुरस्तः

व्या० एभ्यस्त्यक् स्याच्छेषेऽर्थे। दक्षिणस्यां जातादिः दाक्षिणात्यः।
प्र० कौ० पाश्चात्यः। पौरस्त्यः। द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत्। एभ्यो यत् स्या
च्छेषेऽर्थे। दिवि जातादिः दिव्यः। प्राच्यः। अपाच्यः। उ
36 दीच्यः। प्रतीच्यः। अव्ययात्त्यप्। शेषे। अमेहक्वतसित्रेभ्य
एव। अमात्यः। इहत्यः। क्वत्यः। ततस्त्यः। तत्रत्यः। त्यब्नेर्ध्रुवे। नि
यतं ध्रुवं नित्यं। ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्यां। एभ्यो वा त्य
प्। पौषिकः। ऐषमस्त्यं। ह्यस्त्यं। श्वस्त्यं। पक्षे देवदत्ता एभ्युः।
न एवमनस्तम्मित्यादि। वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धं। यस्याचां
मध्ये यस्यादि वृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात्। वृद्धाच्छः। वृद्धाच्छः

स्या छेषेर्वृ। अापत्यस्येति यलोपः। गार्गीयः। स्वर्ये
ति यस्येति यलोपः। आगस्तीयः। शालीयः। चानाम
धेये च वृद्धिसंज्ञा। देवदत्तीयः। देवदत्तः। त्यदादीनि च
एतानि वृद्धिसंज्ञानि स्युः। तदीयः। विभक्तावित्यधि
कारोदत्त्वमयोर्व प्राज्ञो। प्रत्ययोत्तरपदयोश्च। मपर्य
न्तयोर्युष्मदस्मदोरेकार्थयोस्त्वमौ स्तः। प्रत्ययेउत्तरप
देच। त्वदीयम्। मदीयम्। त्वत्पुत्रः। मत्पुत्रः। भवतष्ठ
क्छसौ। वृद्धाद्भवत एतौ स्तः। छस्यापवादः। तावत्वात्का
देशः। भावत्कः। सिति च। सिति प्रत्यये परे पादावत्का

घे

सा॰ द्वावपि सर्वंपदसंज्ञां ञशादेशः। भवदीयः। वृद्धात्कि। श
प्र॰कौ॰ वेता दशो वा भावतः। इञ्ज्या। गोत्रेयर इञ्जनदञ्चादश
त्या खे छे वा छस्यापवादः। दाक्षाः छात्राः। महादिभ्य
श्च। एभ्य छस्यातः। गहीयः। जनपदयोः कुक्कोऽनवी
37 यं परकीयं। युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्च। एतयोः
खञ्स्याच्छे वा चाच्छः। णग्रहणं दावात्तस्मिन्नणि च
युष्माकास्माकौ। एतयोः क्रमादेतौ स्तः। खञि अणि
च युवयोर्युष्माकं वा अयं यौष्माकीणः। यौष्माक
आस्माकीनः। आस्माकः। तस्मिन्नणि किं युष्म

दीयं।अस्मदीयं।तवकममकावेकवचने।एकार्थे युष्म
दस्मदोः क्रमादेतौ स्तः।खञि अणि चाभावे कीनः।ता
वकः।मामकीनः।मामकः।चैत्तस्वरीयः।मे ध्यान्मः
ध्येषा मध्यमः।आदेश्च।आदिमः।अत्र घस्लोलोपश्च।
प्रधमः।अस्तांप्रतिके।मध्यप्राद्यादकारप्रत्ययस्य
न्र।पैषिकः।समेध्यीउत्कर्षापकर्षहीनो मध्यो वै
याकरणाः।कालाट्ठञ्।कालविशेषवाचिनः शेषेर्थे
ठञ् स्यात्।अणोपवादः।रह्राश्च एतपरत्वाद्बाधते।
मासिकः।आर्द्धमासिकः।सांवत्सरिकः।निशाप्रदोषा

या·
प्र·कौ·
38

प्यंच। आग्न्यंवा। ठञ्‌प्रकरणे शेषानैशं। नैशिकं। प्रा
दोषं। प्रादोषिकं। श्वसस्तुट्। श्वसोवा ठञ्‌स्याद्वेत
स्य तुडागमश्च। द्वारादीनांच। द्वारस्वरव्याल्कस
स्वस्ति श्वन्‌ स्वादुमृदु श्व स्वस्वरस्वन स्फ्यकृत स्व ए
षां न वृद्धिः। ऐजागमश्च। शौवस्तिकं। पदेस्वस्त्या
श्चतनं। सर्वत्राण्‌ च तलोपश्च। हेमन्तादस्यात्तलो
पश्च। वेदेभाष्यायांच। हैमनो वायुः। ठञ्‌पीष्यते। है
मन्तिकः। संधिवेलेति सूत्रेण ऽणि कृते तलोपो न। है
मन्तः। सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट्। ९

स्य ष्फलं वा चिरस्यखुगुलोलः । तयोस्तुडागमश्च । सायं

तनं । सायंतनं । सायं भवः । चिरंतनं । प्राह्णेतनं । प्रगे

तनं । अव्ययात्तामेषां मानत्वमेदं तत्त्वं चतिप

तनात्राख्यव पेभ्यः । दोषातनं । दिवा दोषात

नो । चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः । चिरत्नं । प

रुत्नं । परारित्नं । प्रगस्य पलोपश्च । प्रत्नं । अ

ग्रपश्चादिमन वा । अग्रिमं । आदिमं । अन्तिमं ।

अन्तपश्चाभ्यां मात्रे टिलोपः । पश्चिमं । सायंप्रा

तर्भवः । सायंप्रातिकः । पौनःपुनिकः । अध्यात्मा

व्या॰ दिहङ्क्वावहिर्यस्तिलोपः। वैधानादतित्यो

प्र॰कौ॰ ऋयाल्ता टिलोपः। आरातीयः। प्राभ्यातिकः।

३१ तस्य विकारः। पिष्टूंताल्हिकारे ऽएगादयः स्तु:

सुवर्णस्य विकारः सौवर्णः। अवयवेच प्राण्यो

षधिवृक्षेभ्यः। विकारे अवयवेच। कपोतस्य वि

कारो ऽवयवो वा कापोतं। मौर्वं कांडं। भस्मवा शि

रीरं मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्याच्छादनयोः। वि

कारावयवयोर्भाम्यपद्भावायां हूर्वामयम्।

दौर्वं। अभक्ष्याच्छादनयोः। मौद्गः सूपः। कार्पासमाच्छादनः।

नित्यं वृद्धशरादिभ्यः ॥ इह्या छुरादेषु नित्यं मयट् स्यात् ॥
एतयोर्थयोः ॥ आम्रमयं ॥ शरमयं ॥ दर्भमयम् ॥ एकाचो नित्यं म
यट् ॥ वाङ्मयं ॥ वित्मयम् ॥ मयट्च इत्यप इति केचित्त ॥ वि
ष्णुमयं ॥ तत्प्रकृतवचने मयट् ॥ विट् द्वितीय प्रथमा समर्था
त्प्राचुर्येण प्रस्तुतम् अन्नमित्यर्थे मयट् स्यात् ॥ अन्नमये
यज्ञः ॥ प्राह्णान्यपि त्येके ॥ पत्नमयो देशः ॥ गोश्च पुरीषे ॥
गोर्मयट् पुरीषे ॥ गोः पुरीषं गोमयम् ॥ गोपयसो
र्यत् ॥ तयोर्यत् स्यात् विकारावयवयोः ॥ मयडादेरपवा
दः ॥ गव्यं ॥ पयस्यं ॥ फले लुक् ॥ विकारावयव प्रत्ययस्य

व्या॰ यस्यफलेवाच्येलुक्स्यात् । लुक्तद्धितलुकि । तद्धितलुकि

प्र॰कौ॰ सतिउपसर्ज्जनस्त्रीप्रत्ययस्यलुक्स्यात् । बदर्याः

फलंबदरं । आमलकं । हरीतक्यादयः । गोण्यालाहित

लुकिसतिइकारादेशःस्यात्लुकोपवादः । पंच

भिर्गोणीभिःक्रीतःपंचगोणिः । प्लक्षादिभ्यो

ऽण् । एभ्यःफलेअण्स्यात् । विधानसामर्थ्यान्न

लुक् । प्लाक्षं । न्यग्रोधं । उवर्णान्तादजस्या

त्कारादौ । तस्यफलेलुक् । फलंजंबु । फलंजंबू

र्लेनवसक । जंबावाजंबाः । फलेवाच्येऽस्याह्वाविधौ

रा

50

ना क्रमुक।जांबवं वा लुप् वा जं वाः फलप्रत्ययस्य वा लु
प्या न्नलुक।जंबूः स्त्रीपदे प्राग्वत्। फलपाकशुषा लु
विष्टः। स्त्री हय्यः। मोघाः। पुष्प मूलेषु बहुलं। मल्लिका
या पुष्पं मल्लिका। जातिः। बदर्य्याः फलं बदरी। हल्ली।
शिंगरी। कुविन्द। पाटलाया पुष्पं पाटलं पुष्प
हरीतक्यादिभ्यश्च। एभ्यः फलप्रत्ययस्य लुप् न लुक्
हरीतक्याः फलं हरीतकी। द्राक्षा। हरीतक्यादेः प्रकृ
तिलिंगमेवेष्यते न तु प्रकृतिवचनं। हरीतक्याः फ
लानि हरीतक्यः। तस्मान्नियुक्तः। सम्यक्तान्निडुक्तौ

व्या॰ ष्ठैठकस्यात्। द्वारादित्वादैज्। द्वारेनियुक्तोदौ

प्र॰ कौ॰ वारिकः। स्वरस्यापत्यंसौवरः। वैयल्कसः। नदादौ

तिमाषशब्दादिभ्यः ष्ठकवा। स्वःस्वसतीत्यादौ

सौवस्तिकः। ... ह्निकः। स्वर्भवःसौवः। स्वाङ्

... डुनद्वंसौवड्डनदंवा। शुनइदंशौवनं। ... है

तिप्रकृत्यास्वैय ... स्वस्यदं सौवं नदादिविधि

रप्यत्र। सौवयामिकः। स्वाध्यायंपठतिसौवाध्या

घ पिकः। न्यग्रोधस्यचकेवलस्य। न्यग्रोधस्येगागमः।

स्यात्तत्रवृद्धिः। नैयग्रोधंफलं। केवलस्यकिं। न्य

णोपमूले तत्वा। न्यग्रोधमूला॥ शालयः। स्वागतादीनां च
९॥ एषामैव न स्यात्। आदिवृद्धिः। स्वागतमित्याह स्वागति
कः। स्वाध्वरिकः। स्वांगिः। व्यांगिः। व्याडिः। व्यावहारिकः।
स्वापतेयं। श्वादेरिञि स्यादेनैच् इञि परे। श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वा
भस्त्रिः॥ इकारादाविति वाच्यं। श्वगणाट्ठञ्। आस्तां तेन
चरत्यर्थे ठञ् स्यात्। ठन् वा। श्वागणिकः। श्वगणिकः। पदा
न्तस्यान्यतरस्यां। पदशब्दान्तस्य श्वादेरैज् वा। श्वापदस्ये
दं श्वापदं। शौवापदं। न्यंको इति केचित्। न्यावः वा नैयं
कवं। सप्तसर्ववृद्धिः। एजन्तपदस्य। ओजवपदवाचिन उत्तर

42

पदस्यैव वृद्धिः स्यात्। सुपांचालः। सर्वपांचालाः। अर्द्ध
पांचालः। संयोगादिष्व्। संयोगात्परः न् प्रकृत्या स्यात्।
कर्मणिपदे। चाक्रिणः। आद। आणि अन् प्रकृत्या स्यात्।
याज्वनः। सामनः। निमयूर्वो पत्ये व र्म्मणः। मात्परोन् प्र
कृत्या न स्यात्। अपत्येऽणि नतु वर्म्मणः। सुसामोपत्य
सौसामः। भाद्रवार्म्मः। अपत्ये किं। सामोयं सामनः। अ
वर्म्मणः किं। भाद्रवर्म्मणः। अश्मनो विकारे टिलोपः। अ
श्मनो विकारः आश्मः। अश्मनो यमाः अश्मनो राशिः।
हेम्नो विकारः हैमः। ब्राह्मोजातौ। अजातौ अयं निपात्य

तोप्राप्त महः।जातावपत्येनुब्राह्मणोपत्यंब्राह्मणः।कामर्षेर्षेि
पौल्यो कर्म पौलि कार्म्मः।कार्मणमन्यत्र।ओत्सत्सनासी
पारिगति पान्यते।ओत्संघ्नापत्येन्॥बहूर्व्हनधर्मसाज्ञामरो
एषामेवाणितबक्रिते इणोल्लोप:स्यात्॥उद्वणोपत्यंऔद्वणः॥
गार्ग्यः।धार्त्तराष्ट्रः।एषामेवकिं।तामन्नमप्रभवहन्ते धर्म्म।
नहत्तरीत्यातः।प्रागतिडत्रठकाधिक्रियते।तेन दीव्यति
खनति जयति जितं।तृतीयान्ताद्दीव्यतीत्याद्यर्थेषु
ठक्स्यात्॥अक्षैर्दीव्यतीत्याक्षिकः।कुदालेनखनति कौ
द्दालिकी।पं०८

प्र.
प्र.कौ.

43

दालिकः। स्त्रीवत्कौदालिकी। आस्त्रेणजयन्तिकाशास्त्रिकः। ख्रिचेदास्त्रि
कीभ्यावस्त्रस्यपानानिर्वृत्तैर्श्मनूवाब्यः। पाकेननिर्वृत्तः पाकिमः।
त्यागिमः। पाद्दिमत्स्यमृगान्हन्ति। एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो ह
न्त्यर्थेठक्स्यात्। स्वरूपस्य पर्य्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणं
पाक्षिणोहन्ति पाक्षिकः। शाकुनिकः। तैत्तिरिकः। मार्गिकः।
हारिणिकः। सारंगिकः। मात्सिकः। अत्र पर्य्यायानग्रहणं
ते कानिमिषान्हन्ति। मीनस्येष्टिं। मैनिकः। विशेषाणांग्र
हणमपीष्यते। शाकुलिकः। संस्कृतं। तत्रीयात्तासंस्कृते
प्यैठक्स्यात्। दध्नासंस्कृतः दाधिकः। शाबृहदहुरंकरोति

ग्राम्यं द्वितीयं जन्माभ्यां करोत्यर्थे ठक् स्यात् ग्रा द्विक: । द्वाद्वुरिक: ।
धर्म्मं चरति । तस्माच्चरत्यर्थे ठक् स्यात् ॥ धर्म्मं चरति धार्म्मिक: ।
अधर्म्म चरत्यधार्म्मिक: । आस्तिनास्ति दिष्टं मती: । एभ्यो
मत्युपाधिकेभ्य: प्रथमान्तेभ्य: षष्ठ्यर्थे ठक् । परलोकम
तिरस्तीत्यस्य मते । आस्तिक: । नास्तिक: । प्रमाणानुगामिनी दि
ष्टा सास्यास्तीति दैष्टिक: । प्राग्धिताद्यत् । तस्मै हितमित्य
त: प्राग्यदधिक्रियते । त द्वहति रथयुगप्रासंगं । एभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो वहत्यर्थे यत् । रथ्य: । युग्य: । प्रासंग्य: । धूर्वहो
दकौ । धौरेय: । हलि चारेफ वांतस्य धातोरुपधाया इकोदीर्घ
स्यात् हलि परे इति दीर्घत्वे प्राप्ते । नभकुरछुरां । भस्य कुरछुरो

ग्रा॰ रुपधायानदीर्घः । धार्य्यः । खः सर्वधरात् । अस्मात् खः स्या

प्र॰ कौ॰ त्यर्थे सर्वधरीणः । एकधरात्तु । अस्मात् । तस्य वव

त्कस्यात्खः प्रो । एकधरीणः । एकधुरः । प्राक टादराणा । ध्र

कटः । हलसीराट्ठक् । हालिकः । सैरिकः । तत्र साधुः । सन्नत्यन्तात्स

र्थे यत् स्यात् टो वा भावेति प्रकृत्या । सामसु साधुः । सामन्य

कर्मण्यः । सभायां यः । अस्मात् यः स्यात् साधुर्थे सभ्यः । समा

नतीर्थे वासी । अस्मात् समानस्य मंतास्मीत्यर्थे यत् स्यात् । समा

नतीर्थे गुरौ वासी सतीर्थ्यः । समानोदरेशयित अस्मा चोदात्तः ।

समानस्य मंताश्च पितार्थे यत् । अस्माकारश्चोदात्तः । समानोदर्य्यो ।

सोदरश्च । य प्रत्यये विवक्षित इति । अवगे च सा देशः सोदर्य्यः । अस्मात् यत् । अस्मा

द्वाघर्थे स्यात् तत्र शोभवः ग्रामः ४

44

भाना:। व्रीषौवा। काश्रिय:। कशीय: (तस्मै हितं। चतुर्थ्यंता द्धितार्थे छ:
स्यात् दुर्वा घयतस्यात्। काश्रे भव: कश्य:। वेषौवा। काश्रिय: काश्रीय:)
तस्मै हितं। चतुर्थ्यंता द्धितार्थे छ: स्यात्। रस्यपोपहित: रसीय:।
तर्यति ष्यो ति। पलोप:। पादीराववयवा यत्। कस्मा द्धितार्थे य
त्स्यात्। पत्र्या। कोष्ठं। कालान् विप्यजनभोगोत्तरपदात्खः ए
भ्य: खः स्याद्धितार्थे। आत्माध्यानौ खो एतौ खे एव प्रकृत्या स्यात्।
आत्मनीनं विश्वजनीनं। मातृभोगीण:। प्रेन क्रीतं। स्तृती
यान्त क्रीते यैठञ् स्यात्। सप्तत्या क्रीत:। साप्ततिक:। संख्यायाः
संख्यायाः अतिशदंतायाः कन्। संख्यायाः कन्स्यात् क्रीता

व्या· प्र·कौ·

45

धर्धेन तुल्यं तद्यादं तावपाः। पञ्चकः पटः। त्रिपाद्द्वित्रायास्तु।
स्याप्रीतिकः। चात्वारिंशत्कः। बहुगुणवतुडतिसंख्या। वतो
रिड्वा। यतोः पयस्यकत्नोवा २ उगमः स्यात्रा तावतिकः। ता
वत्कः। विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायां॥ कार्ष्याभ्यां ड्वुन्नस्पन
ताभ्यां। विंशकः। त्रिंशकः। शतात्व ठ स्यता घप्राते शतेन
क्रीतः शत्यः। शातिकः। अशते किं। शतं परिमाणमस्य शतकः
तस्येश्वरः। सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ। ताभ्यां मीश्वरे पेक्ष
णञौ स्तः। सर्वभूमेरीश्वरः सार्वभौमः। पार्थिवः। तेन तुल्यं क्रिया
चेद्वतिः। तत्तीयांतात्तुल्ये पेवतिः स्यात्। पत्रुल्यसंक्रियावेत्

ब्राह्मणेन तुल्यं वर्त्तते ब्राह्मणवत् । क्रियायां किं ? । गुणतुल्ये मा
भूत् । पुत्रेण तुल्यः स्थूलः । तत्र तस्येव । सप्तम्यंतात्षष्ठ्यंताच्च इ
वार्थे वतिः स्यात् ॥ मथुरायामिव मथुरावत् स्रुघ्ने प्राकारः । मै
त्रस्येव मैत्रवत् । चैत्रस्य गावः । तस्य भावस्त्वतलौ । षष्ठ्यंताद्भावेर्थे
त्वतलौ स्तः । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावः । त्वांतं क्लीबं । तलंतं स्त्रि
यां । साधोर्भावः साधुत्वं । साधुता । ह्रस्वात्तादौ तद्धिते । ह्रस्वात्प
रस्य सस्य षः स्यात् । तादौ तद्धिते परे । यजुष्ट्वं यजुष्टा । ह्रस्वात्किं
गीस्त्वं । तिङो निषेधः । अभिव्यक्ततरां ...भावात् । ब्राह्मणस्य भा
वः प्राक्त्वतलौ वक्ष्यमाणादेरष्यञ् संभावेशाः । त्रैगुण्यं त्रैविद्यं ॥

आ·
प्र·कौ·

46

स्त्रीत्वा। पुंस्त्वं। पौंस्नं। पुंस्ता। पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा। स्यो द्रावो देभ्य

ष्टेर्लोपः स्यादिष्ठेमेयस्सु परतः। र ऋतो हलादेर्लघोः। हला

देर्लघोः ऋकारस्य रः स्यात् इष्ठेमेयस्सु। पृथोर्भाव इवानामेव

प्रथिमा। म्रदिमा। हलादेः किं। ऋजिमा। लघोः किं। कृष्णिमा। पृ

थुम्रदुभृशकृशदृढपरिवृढानामेव रत्वं। पृथुत्वं। पृथुता। व

र्णदृढादिभ्यः ष्यञ्च वा। वर्णविशेषवाचिभ्यो दृढादिभ्यश्च ष्यञ्

स्यात् इमनिज्वा भावे। शौक्ल्यं। शुक्लिमा। दार्ढ्यं। द्रढिमा। ला

वण्यं लवणिमा। चित्रमतुः। चैत्र्यं। चित्रिमा। विनीयं प्रज्ञेन्वत लौ

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च। गुणवचनब्राह्मणादे

ष्यञ्स्यात्कर्मणिभावेच।जडस्यकर्मभावोवाजाड्यं।बाल
ल्यं।चौर्यं।पद्धौभावकर्मणोः।नतलौ।चातुर्वर्ण्यादीनांस्वार्थे
ष्यञ्वाच्यः।चत्वारएववर्णाःचातुर्वर्ण्यं।त्रैलोक्यं।चातुराश्र
म्यं।चातुर्वैद्यंस्योभयपदवृद्धिः।चातुर्वैद्यं।स्तेनाद्यन्नलोप
श्च।स्तेनाद्यत्स्यान्नस्यचलोपःभावकर्मणोः।स्तेयं।यो
गविभागात्पदेष्यञ्।स्तैन्यं।सख्युर्यः।सख्यं।दूतवणि
ग्भ्यांच।दूत्यंवाणिज्यं।कपिज्ञात्योर्ढक्।कापेयं।ज्ञातेयं।
पत्यन्तपुरोहितादिभ्योयक्।सैनापत्यं।राज्यं।पौरोहित्यं
प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्।एभ्योऽञ्स्यात्।

व्या॰ उत्रेर्घ्यं। कामध्वं कौमारं। मौद्रानां होत्रं हायनांतयुवादिभ्यो ऽण्
प्र॰ कौ॰ द्वैहायनं। यौवनं। सौहार्दं। इगंताच्च लघुपूर्वात्। लघुपूर्वादि
गंतादण् स्यात्। उत्रेर्घ्यं। मौनं। गौरवं। लघुपूर्वात् किं। कद्रूत्वं।
47 योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्। रामणीयकं। सहायाद्वा। साहाय
कं। साहाय्यं। धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ्। धान्यविशेषे
र्वैभ्यः षष्ठ्यंतेभ्यो भवने क्षेत्रे ऽर्थे खञ् स्यात्। भवन्त्यत्रेति भव
नं। मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनं। व्रीहिशाल्योर्ढक्। व्रैहेयं। शा
लेयं। यवयवकषष्टिकाद्यत्। यव्यमित्यादि। विभाषा ति
लमाषोमाभंगाणुभ्यः। तिलादिभ्यो वा यत् उक्तोर्थे। पक्षे ख

त्रैतिल्यं त्रैलीनमित्यादि। ततस्त्वादेः पथ्यंगकर्मपत्रपात्रवं।
गोति। सर्वद्दर्वकात्यपथ्या चंताद्वीनीयात्ताह्वाप्नोतीत्यर्थेरव:
त्यात। सर्वपथ्यान्ह्वाप्नोतीति सर्वपथीनः॥ एवंपदस्यादि
मित्ताडुत्तरपदे ताद्विनस्थस्य नकारस्य णत्वं मिष्यते। सर्व
गीणः इत्यादि। अधनोयस्तैवो। अस्मोद्वितीयांतादलं
मीत्यर्थेपत्वयोस्तः। कांघानमलंमघतीत्र घंन्वः। अघ
नीनः। तस्यषाकमलेपीत्यादि करणदिम्य कृणघ्राह्वै
षकुंत्यीत्वादेः कर्षादेश्च क्रमात्याकमलयोस्थयोः
कुणपन्नाह्वोक्रमात्तः। लीलनांपाकः पीलकुणः कंर्द

व्या॰
प्र॰ कौ॰

48

फक्कणः। कर्णस्य मूलं कर्णजाहं। अक्षिजाहं। नेत्रवित्रस्य कुचण
पौ। तत्रौ वांना नाद्विन्नेर्येषत्रैलत्वः। चञ्चु कास्याजिल्पवानवस्पि
स्पंद्रा। विपयान्नातैः विद्या चंचुः विद्याचणः। संघ्रोदप्रवकटम्
संकटं। प्रकटम्। उत्कटम्। वाद्रिकटम्। कालात् तिलोमाम
गाम्योरजोसिव टवगाव्यः। कालात् नांरजः। तिलात् कटं।
गोष्कुजा स्पः स्थानादिशुपशुनामस्य। गवां स्थानं गोगो
ष्ठं रचजासिकटमाहिषीगोष्ठः। संघाते कटच्। अवीनां
संघातः अविकटः। विस्तारे पटच्। अविपटः। द्वित्वे गो
युगच्। उष्ट्रगोयुगं। षट्त्वे षड्गवच्। अश्वानां षड्गवं। क्षु

मधाद्रवं । स्नेहे तैलच् । तिलतैलं । भवनेक्षेत्रे पाकटपाकि
नौ । इक्षुपाकिनं । इक्षुपाकटं । तदस्यादेः संजातं तारकादि
भ्य इतच् । एभ्यः प्रथमान्तेभ्यः संजातोपाधिकेभ्यः षष्ठ्यर्थे
इतच्स्यात् । तारका संजाता अस्य तारकितं नभः । पुष्पितो
वृक्षः । गर्भादप्राणिन्येवेष्यते । गर्भितः । प्रमाणे द्वयसज्दघ्नज्मात्र
चः । प्रमाणोपाधिकात्प्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थे एते स्युः । ऊरुद्वयसं । जानु
दघ्नं । नाभिमात्रं । प्रमाणे लः । प्रमाणपराद्वेभ्यः प्रत्ययस्य लुक् । वित
स्तिः प्रमाणमस्य वितस्तिः । द्विगोर्नित्यं । द्विवितस्तिः । षाढिकीपु
रुषहस्तिभ्यामण् च । आभ्यामुक्तेऽर्थे अण् स्यात् । द्वयसजादयश्च

व्या· पौरवं। ३ नायनपत्येन नपत्यार्थे ऽरिणपरे ३ न्यकृत्यास्यात् 1
प्र·कौ· हास्तिनं ऋगापत्येतु मेधाविनो ऽपत्यं मैधावं। पद्लेभुकृ म दूयस म्पि
त्यादि। यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्। ९ भ्यः परिमाणोपाधि
५१ केभ्यः षष्ठ्यर्थे वतुप्स्यात्। आसर्वनाम्नः १ त्यात्वं। यत्परिमा
णमस्य यावान्। किमिदंभ्यां वो घः। आभ्यां प्रकृत्यर्थे वतुप्स्या
त्। इदं किमो ईशकी। वस्य इय आदेशः। यस्येति चेति लो
पः। किंपरिमाणमस्य कियान्। इयान्। किमः संख्यापरिमा
३ णे डति च। संख्यापरिच्छेदे ऽर्थे वर्तमानात् किमः षष्ठ्यर्थे डतिः
स्यात्। वतुप्च। तस्य वस्य घो वा। टेर्लोपः। का संख्या येषां ते क

तिविप्राः।द्वौयेर्लाकिं संख्या येषां दशानां।यत्र्नाम्नापिडति
रितिकेचित्।पति।त्रति।संख्यायाअवयवेतयप्।काअवय
यवत्रैःसंख्यायाअवयवर्पे वयावितितयप।पञ्च वय।
वाअस्यपंचतयं।पंचतस्पीरज्जुः।द्वित्रिभ्यांतयपस्यायज्वा
अयंतयपोयज्वदेशःस्यात्।द्वये।त्रयं।द्वितयं।त्रित
यं।उभाद्दात्तोनित्यं।उभात्परस्यतयपोनित्यमयजादेशः
स्यात्।सर्वोदात्तः।उभौअवयवौअस्यउभयः।तदस्मिन्न
धिकमितिदशांताड्डः।प्रथमांतादधिकोपाधिकाद्दशां
तोअस्त्वात्सप्तम्यर्थेडःस्यात्।एकादशास्त्राधिकाअस्मि

ज्या०
प्र० कौ०
50

शतै सहस्रैर्वा एकादशांशं शतं द्वादशांशं वा। शत सहस्रयोर वैष्येते।
तेह द्वादशाधिकाऽस्यां त्रिशतानीति। प्रकृति(ष)पार्थ्ययो वैज्ञान्ये
नै। एकाशमाषा अधिकान्नस्मि(त्रि)शतानि। दशांतानां किं। प
ञ्चाधिकान्नास्मिन्। अन्नंत्रयहूणां किं। दशाधिका अस्मिन्।
शादन्नाविंशतेष्या। प्रादन्नाद्विंशतेष्य ढः स्यात् उन्नौर्च्ये त्रिंशं
शतं विंशं शतं। संख्या हूर्वदंपोष्यते। एकाविंशं शतं।
एकात्रिंशं शतं। एकत्रिंशोत्तरस्य पूरणो डट्। स्वंशात्वात्
संख्यावाचिनः पूरणोऽर्थे डटस्यात्। पूर्यते संपद्यते
संख्यानेनेति पूरणः। एकादशानां पूरणः एकादशः।

द्वादशीनां नाद संख्यादेर्मीट। नांतात्संख्याप्यीत्यस्य ड
टोमड्डागमः स्यात्तत्संख्यापूर्वात्। पञ्चमः। नात्राकिं। विंश
संख्यादेस्तु द्वादेशः। बद्युतिकातिपयपत्ति रांथुक्। एकांडति
थुगागमः स्यात्। षष्ठः कतिपयः कतिपयपथः। चतुर्थः। च
तुरश्छयतोचलोपश्चत्वतीयः। तुर्यः। वडुपूगगणसंघ
स्यातिथुक्। एषांतिथुगागमः स्याड्डटि। वडुतिथः। इत्या
दिपूगसंघाणामतएवड्डटावतोरिथुक्। वतोरिथुगागम
स्यात्तु डटि। यावतीथः। द्वितीयः। द्वेः पूरणेत्तीयः स्यात्॥
त्रितीयः। त्रेः संप्रसारणंवा। त्रेः पूरणेत्तीयः स्यात्संप्रसार

ग्रा॰ ऽऽंचात्तरीयः। विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम्॥ एभ्यः
प्र॰ कौ॰ परस्य डटो वा तमडागमः स्यात्। विंशतितमः। द्वात्रिंशत्तमः।
विंशः। त्रिंशः। नित्यं शतादिमासार्द्धमाससंवत्सराच्च॥ ए
भ्यो डटो नित्यं तमडागमः स्यात्। शततमः। सहस्रत
5। मः। मासतमः। अर्द्धमासतमः। संवत्सरतमः। मासा
देरत एव वृद्धेः। षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः॥ षष्ट्यादेर्डटो नित्यं तमट् स्या
त्। ननु संख्यापूर्वात्। विकल्पापवादः। षष्टितमः। सप्ततितमः।
संख्यादेस्तु वा। एकषष्ठः। एकषष्टितमः। मतौ छः सूक्तसा
म्नोः। मत्वर्थे छः स्यात्सूक्ते सामनि वाच्ये। अच्छावाकः। वाद्योऽ

यत्स्वपोलेवा येवठवस्तस्मात्कुतो विंकत्तुवि । गस्त्रि
नत्तुविगमीत उपसर्गेण लत्ता त्रिविमाल यस्तु उवस्मा
त्रिवदर्णी: प्रत्नंवद्दं: प्रमालेवंदकोलदयः । णी
त्नमात्तिद्विनिवत्तुविनितीशिरिवारा दैवा: । देमालेठवी
त्वपात्तुर पचानिर्णी । त्तिवात्तिक्रघोवाकीयं । स्तत्क्रोवा
रवतीयें णाम । क्रन कररण त्याद्धि त्रपदादपि । क्र स्यवामीयं
किया भुभीयं । पूर्वादिनि: । क्रसमादिनि: । स्यादनेनेत्यर्थी ।
पूर्वमिने तभुक्तं पीतंवा पूर्वा । स पूर्वीद्व ।। सोपपद्यात्पूर्वी
दिनि: स्यात्त्रा । पूर्वं कृतमनेनेति कृतपूर्वी कटं । भुक्तपीती

व्या॰ ऽसमासेतातिन्नञ्जितः । इष्टादिभ्यश्च । ६ । इष्टमनेन । इष्टी यज्ञे । अ
प्र॰ कौ॰ धीती व्याकरणे । तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् । प्रथमान्ताद
स्त्युपाधिकादस्यास्त्यस्मिन्नित्यर्थे मतुप् स्यात् । श्रीरस्या
52 स्त्यस्मिन्वा श्रीमान् । श्रीमती । तसौ मत्वर्थे । तान्तसान्तौ
लो॰ भसंज्ञौ स्तो मत्वर्थे प्रत्यये परे । वसोः संप्रसारणं । अपप
त्वान्न दत्वं । विदुष्मान् । दोष्मान् । गुणवचनेभ्यो मतु
पो लुगिष्टः । शुक्लो गुणोऽस्त्यस्य शुक्लः पटः । मादुपधाया
श्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः । मवर्णावर्णान्तान्मवर्णावर्णो

॥ धात्वयवादियञ्जोमस्य मतोर्मस्य वः स्यात् । ज्ञानवा
न् । क्रियावान् । विद्यावान् । लक्ष्मीवान् । यशस्वान् । भास्वा
न् । यवादेर्न । यवमान् । भूमिमान् । झयः । झयन्तात्मतोर्म
स्य वः स्यात् । विद्युत्वान् । मापदान्ताद्वा न जवद्वा । प्राणिस्था
दातोलजन्यतरस्यां । आकारान्तात् लच् स्यान्मत्वर्थे । चूडा
लः । चूडावान् । प्राणिस्थात्किं । शिखावान् दीपः । आरायंग
देवा । मेधावान् ॥ सिध्मादिभ्यश्च ॥ एभ्यो लच् वा ॥ सिध्मलः ।
पक्षौ सिध्मवान् । फेनादिलच् । फेनिलः । अन्यतरस्यां
मित्यनुवृत्तेः । फेनवान् । लकारात्फेन लः । लोमादिपा

व्या॰
प्र॰ कौ॰

दि पिच्छादिभ्यः शनेलचः। त्रिभ्यो यथासंख्यं क्रमात् शनइलच
स्तैः स्युः। लोमशः। रोमशः। पामनः। अंगना। पिच्छिलः। उर
सिलः। पक्षे मतुप्। प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः। एभ्यो णः स्या
न्मतुप् च। प्राज्ञः। श्राद्धः। प्रज्ञावान्। इत्यादि। देवतन्नर्थउरस्याम
उन्नता दत्ता। स्पदवरः। ऊषसुषिमुष्कमधो रः। एभ्यो
मत्वर्थे रः स्यात्। ऊषरः। सुषिरः। मधुरः। इत्यादि। खमु
खकुंजेभ्यश्च। खरः। मुखरः। कुंजरः। कुंजो हस्ति हनुः। नगपां
सुपाण्डुभ्यश्चेति वाच्यः। नगरम्। पांडुरः। पांसुरः। कच्छ्वा ह्रस्वत्वं
च। कच्छुरः। केशाद्वोऽन्यतरस्याम्। केशवः। अन्येभ्योऽपि

53

मारिषः। ...र्लीसो न लोपश्च। ...र्षिवः। पद्मे मतुप्। मेधा

रथ्याभ्या मिरन्निरचौ। मेधिरः। रथिरः। कांडांडादी रन्नी

रचौ ...भ्याम् मेत्तौ स्तः। कांडीरः। ...आंडीरः। ...द्रुभ्यां मः

द्युमः। द्रुमः। ...अत इनिठनौ। ...अकारान्तादिनिठनौ स्तो मत्व

र्थे। मनुप्च। दंडी। दंडिकः। पक्षे दंडवान्। व्रीह्यादिभ्य

श्च। ... ठनौ स्तः। व्रीही। व्रीहिकः। व्रीहिवः। शिखा

दि ... एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ। पक्षे स्वत्वान्। कारक

वान्। सिंहवान्। दंडी ... सप्तम्यां ... दंडवती शाला। ... ब्राह्मणवती

भिक्षा ... ठनौ ... तुंदादिभ्य इलच्च। तुंदिलः। पक्षे ... ठनौ

प्रा.
प्र.कौ.

मतुः। अस्मायामेधास्रजो विनिः। असंतान्मायायामेधास्रग्भ्यो विनिः स्या
न्मतुश्च। तेजस्वी। मायावी। मेधावी। चोः कुः। स्रग्वी। पदत्स्रग्वी
। भित्वादि। व्रीह्यादित्वान्मायी मायिकः। शृंगवृंदाभ्यामारक
न्। शृंगारकः। वृंदारकः। फलबर्हाभ्यामिनच्। बर्हिणः। फलि
54 नः। रपाब्रात्प्चिनः। शीतोष्णतृप्राभ्यामालुस्तदसहने।
शीतं न सहते शीतालुः। बलादूलः। बलूलः। वाताच्च। वा
तूलः। तप्पर्वमरुद्भ्याम्। पर्वतः। मरुत्तः। ऊर्णाया युस्। प
यस्याः वर्णलोपः। ऊर्णायुः। वाचो ग्मिनिः। वाग्मी। आ
लजाटचौ बहुभाषिणि। बहुगर्ह्या वाग्यस्यास्ति वाचालः।

वाचाटः। स्यामिनैष्यर्यै। स्वामी स्ववान्। कान्यः। क्रा
र्णादियोऽश्वा। क्रापरसः। वैजयंतः। वा नाली सारा
कष्ठा। काण्यामिन्ष्या कागमः। वातकी। कामीर
रकी। विराजावाह्नीतिवह्व्यामः। विप्राचकी। हस्ता
ज्ज्ञातो। हस्ती। हस्तवानन्यः। केशांस्यांबभुत्तिहत
यसः। अ... मभिनी सप्रभल्ययाः स्युः। म...र्ये। कंवः।
कंभः। कंभुः। कंतिः। कंतुः। कंतः। कंयः। ए वंद्याबादि
न्दिवालि बतेमाः। ए ...भः स्वान...वर्पौ ...दिम्यः।
...लादी। ...हं...समो...सः। ...पांतरवर्ये...स्यात्।

व्या॰ प्र॰ कौ॰

दत्वान्नादिलोपः। आहंयुः। शुभंयुः। रजः कृष्यासुतिपरिषदो वलच्। एभ्यो मत्वर्थे वलच् स्यात्। रजस्वला। वले। वले परे पूर्वस्याणो दीर्घः स्यात्। कृषीवलः। आसुतीवलः। परिषद्वलः। वलच् अन्येभ्योपि दृश्यते। भ्रातृवलः। पुत्रावलः। इत्यादि। दन्तशिखात् संज्ञायां। आभ्यां वलच् स्यात् संज्ञायां। दन्तावलः। शिखावलः। प्राग्दिशो विभक्तिः। दिक्शब्देभ्यस्त्रः प्रागित ऊर्ध्वं विभक्तिसंज्ञाः प्रत्ययाः। विभक्तित्वात्त्यदाद्यत्वादि। किंसर्वनामबहुभ्यो द्व्यादिभ्यः। वत्परिमाणे आतिदिशीयाः प्रत्यया एते एव स्युः। किंद्व्या

दिश्याः। पञ्चम्यास्तातिल्। पञ्चम्यां तात् किमादेर्वा तातिल् स्या
त्स्वार्थे। लः इत्। थः। कपोलुक्। कुतः। हेः तकार हकारा
दौ प्रत्यये परे किमः कुः स्यात्। तद्धितत्वात् बाधकत्वात्तिः। अत्र
अपवादात्कपोलुक्। अतः। कस्मात्। सर्वतो विभक्तिभ्यस्तस्
सा घत्वं ततः। यतः। बहुतः। त्र प्रादेश्च त्राभावः। किमादेः किं।
वृद्धात्। सर्वप्रातिपदिकात्तासिलित्येके। कुतः। इद
मः इः। प्रादिशीये परे इदमः इः स्यात्। इतः। एतदोश्।
एतदोश् स्यात् प्रादिशीये। अतः। विभक्तिकार्यं। अमुतः।
उभयस्य। प्रादिशीये परे उभ उभय आदेशः स्यात्। उभयतः।

या॰ पर्य्यभिभ्यां च। आभ्यां तसिल् स्यात्। परितः। अभितः। सप्तम्या
प्र॰ कौ॰ स्त्रल्। इदमादिरहिता विभक्तेः सप्तम्यंतात् त्रल् स्यात् स्वार्थे। कु
त्र। तत्र। एतस्मिन्निति अत्र। अमुत्र। इदमो हः। अस्मात् स
प्तम्यंतात् हः स्यात्। त्रलोपवादः। इह। किमोत्। किमः सप्तम्यं
56 तादत्प्रत्ययः स्यात्। क्वाति। किमः कः स्यादति विभक्तौ। क्व।
अलपीष्यते कुत्र। वा ह च छंदसि। कुतिहोः। कुह। सर्वैकान्य
किंयत्तदः काले दा। एभ्यः सप्तम्यंतेभ्यो दाप्रत्ययः स्यात्।
काले। पर्वे त्रलादेरपवादः। सर्वस्य सोन्यतरस्यां दि दाप्रत्य
ये सर्वस्य सो वा स्यात्। सदा। सर्वदा। एकदा। अन्यदा। क

रा

शापदा। तदा। काले किं। सर्वत्र देशो। १ दमो हिंलु। अस्मद्भ्यस्त्र

स्यं तात्का ले हिंलु ता। इत्स्या पवादः। एतौ तौ वर्थौः। १ दमो रे

फेथकारे वक्र मा देत्त १ दोदेषो लः १ ताहिं। काले किं १ हदेशो।

अ धा ना १ दू मो हू पं निपा त्यते। १ दा नौ च १ मो दृष्टा नी अत्य

यः स्यात्का ले। १ दानीम्। तदो दा च। तदस्त मम्यता दास्याद्

नी येंच। काले। तदा। तदानीम्। उनहीं विधेः फलं चिंत्यं। अ

नद्यतने हिंल शपत्तरस्यो। किमादेः सप्तम्यां ता दनद्यतने हिं

त्वा स्या त। पर्हि। पदेद्दिा। सद्यः परत्परा येंष मः परेद्यव

पूर्वेद्यु र स येद्य रस्थ तरेद्यु रितरे द्यु रपरे द्युर घरे द्यु रुभये

द्यु रुत्तरे द्युः। एते सप्तम्यन्ता काल विशेषे निपात्यन्ते। समा

व्या० तेन्हि सर्वः। इत्यादि। उभयत्र यथा। प्रकारवचने थाल्। सा

प्र० कौ० मान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः। तद्वृत्तेः किमादेस्थाल् स्या

त्। सर्वप्रकारेण सर्वथा। यथा। तथा। इदमस्थमुः।

57 अस्मात्थमुर्थाल्। इत्थं। किमश्च। अस्मात्थमुः स्या

त्थाल्। कथं। दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो

दिग्देशकाले। इत्थं। किं सप्तमीपञ्चमीप्रथमांतेभ्यो दि

क्शब्देभ्यो दिगाद्यर्थेभ्यः स्वार्थेऽस्तातिः प्रत्ययः स्यात्।

पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषां। एभ्योऽस्तात्यर्थेऽसि प्र

त्ययः स्यात्। तद्योगे चैषां क्रमात्पुर अध अव इत्यादेशाः

स्युः। अस्ताति च। अस्ताति परे पूर्वोक्ता विहिता पुरादयश्चादेशाः

स्थुः। पूर्वस्यां। पूर्वस्याः। पूर्वादिक। ३ः। पुरस्तात्। अधः
अधस्तात्। अवः अवस्तात्। विभाषावरस्याः। अवरस्या
स्तातोपरे अवो वास्यात्। अवस्तात्। अवरस्तात्। परस्ता
त्। अपरस्तात्। एवदेशेकालेच। दक्षिणोत्तराभ्यामतस
च। आभ्यामतसुच्स्यात्। उक्तेर्थे अस्तातेरपवादः। दक्षिण
त। उत्तरतः। विभाषापरावराभ्यां। आभ्यामतसुज्वा स्या
त्। परतः। अवरतः। पक्षेस्तातिः। अंचेर्लुक। अंचत्यंत
त द्दिकशब्दादस्तातेर्लुकस्यात्। लुकतद्धितलुकि।
प्राच्यां। प्राच्याः। प्राचीवादिक प्राक। उदक। एवंदेशेका
लेच। उपर्युपरिष्टात्। ऊर्ध्वशब्दस्यास्तात्यर्थे निपात्यते।

या॰ प्र॰ कौ॰
58

पश्चात्। अत्र अवरस्यास्तात्यर्थे निपातः। उत्तराधरदक्षिणा
दातिः। एभ्योऽस्तात्यर्थे आतिः। उत्तरात् इत्यादि।
एनबन्यतरस्यामदूरेऽपंचम्याः। सप्तमीप्रथमान्तानामुत्त
राधरदक्षिणानामेनब्वा स्यात् अदूरेऽस्तात्यर्थे।
उत्तरेण। अधरेण। दक्षिणेन। पक्षे यथास्वं प्रत्ययाः॥
अपंचम्याः किम्। उत्तरादागतः। दिक्शब्दमात्रादेन
बित्येके। पूर्वेण। दक्षिणादाच्। उक्तेऽर्थे तु अपंचम्याः
दक्षिणा। आहि च दूरे। दक्षिणाद्दूरेऽर्थे आहिः स्यात्। चका
राद् आच् अपंचम्याः। दक्षिणा। दक्षिणाहि। कैलासाद्
वसति। उत्तराच्च। अत्राजाहिता। उत्तरा। उत्तराहि। पूर्वव्या।

नाविधार्थे धा। क्रियाप्रकारवृत्तेः संख्यावाः स्वार्थे धा स्या
त्। चतुः प्रकारं चतुर्धा। एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्या
म्। एकधा द्वाद्वा। तस्या ध्यमुञादेशो वा स्यात्। ऐक
ध्यं। एकधा। द्वित्र्योश्च धमुञ्। द्वित्र्योर्धस्य वा धमु
ञ् स्यात्। द्वैधं त्रैधं। द्विधा त्रिधा। एधाच्च। द्वित्र्योर्ध
स्यैधाच् स्यात्। अकारो विकल्पानुकर्षार्थः। द्वेधा त्रेधा।
चचतुत्वमिति। उत्तरत्र त्वेवा धो ... धा। याप्ये पाशप्।
कुत्सिते स्वार्थे प्रातिपदिकात् पाशप् स्यात्। कुत्सितो भि
षक् भिषक्पाशः। स्तोयदादेः। अन्यपदार्थयोः कुथोः परे

सा॰
प्र॰ कौ॰
55

विसर्गस्य सः स्यात् पाशकल्पककाम्येषु वाच्यः पयस्पाशं । पयस्कल्पं । पयस्कं । पयस्काम्यति । अनव्ययस्येति वाच्यः । नेह

प्रातःकल्पं । इणः षः । इणः परस्य विसर्गस्य षः

स्यात् । कुप्वोः । सर्पिष्पाशं । पूरणाद्भागे तीयादन् ।

पूरणार्थात्तीयादन् स्याद्भागे । स्वरे भेदः । द्वितीयो भागः द्वि

तीयः । त्रितीयः । प्रागेकादशभ्यो छंदसि । पूरणाद्भा

गे अन् स्यात् प्रागेकादशभ्यः । न तु छंदसि । चतुर्थः । द

शमः । षष्ठाष्टमाभ्यां ञ च । आभ्यां ञः स्यात् चकारा

दन् । षष्ठः । षाष्ठः । अष्टमः । आष्टमः । भृततद्वैवदट ।

ऽतत्सर्वं प्राप्ताः अत्राकावरः । पश्चाद्रूपश्च । पश्चद्भ्रा
त्र्न एवं सरूपः स्यात् । चरद्वा कुत्सितस्य भ्रतत्सर्वो गौः ।
कुत्सितरूपः । रूपेऽप्येवमिष्ठवदिति केचित् । प्रशस्तरूपः ।
कुत्सवरः । अतिशायने तमबिष्ठनौ । प्रकर्षेऽर्थे
एतौ स्तः । टिलोपः । अयमेषामतिशयेन लघु
र्लघुतमः । लघिष्ठः । तिङश्च । तिङन्तात्प्रकर्षे
तमप् स्यात् । पचतितमां । द्विवचनविभज्योपपदे
तरबीयसुनौ । द्वयोरेकस्यातिशये विभज्ये चो
पपदे सुप्तिङन्तादेतौ स्तः । प्राकर्षे पूर्वयोर
पवादः । अयमनयोरतिशयेन लघुः लघुतरः ।

व्या॰
प्र॰ कौ

लघीयान् विभज्योपपदे उदीच्यां प्राच्येभ्यः पटुतराः पदी
यांसः । अजादी गुणवचनादेव । इष्ठन्नीयसुनौ गुणवच
नादेव स्तः । पटिष्ठः । पटीयान् । नेह याचककतमः । पाच
कतमः । तरप्तमपौ घः । एतौ घसंज्ञौ स्तः । किमेत्तिङ॰
व्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे । किमेदन्तात्तिङ॰व्यय
घयोर्घस्तु तस्मादामुः स्यात् । न तु द्रव्यप्रकर्षे । किंत
रां । प्राह्णेतरां । पचतितरां । उच्चैस्तरां । एवं किंतमां
मित्यादि स्वरादित्वादव्ययत्वं । द्रव्यप्रकर्षे तु उच्चैस्त
रस्तरुः । तुश्छंदसि । तृन्तृचौ आत्मकर्षे इष्ठेयसुनौ स्तः
छंदसि भाषायामपीति केचित् । करिष्ठेमे यस्तत

60

र्वृद्धस्य लोपः स्यादिष्ठेमेयस्सु । करिष्ठः । दोहीयसी धे
नुः । प्रशस्यस्य श्रः । श्रस्य श्रादेशः स्यादज्झायोः प्रकृत्यै
काच् । इष्ठादावेकाच् प्रकृत्या स्यात् । श्रेष्ठः । श्रेयान् ।
ज्य च । प्रशस्यस्य ज्य आदेशः स्यात् । इष्ठेयसोः । ज्येष्ठः ।
ज्यादादीयसः । ज्यात्परस्य ईयसः आकारादेशः स्या
त् । आदेः परस्य । ज्यायान् । वृद्धस्य च । वृद्धस्यापि ज्यादे
शः । इष्ठेयसोः । ज्याति प्रापेतरद्रुः ज्यायान् । ज्येष्ठः ।
अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ । तयोः क्रमान्नेदसाधादे
शौ स्तः । इष्ठेयसोः । नेदिष्ठः । नेदीयान् । साधिष्ठः ।

व्या॰
प्र॰कौ

न्यायिष्ठः साधीयान्वा स्थूलदूरयुवहस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादि परं पूर्वस्य च गुणः। एवमेषामादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः। स्थादिष्ठेमेयस्सु परेषु स्थविष्ठः। दविष्ठः। यविष्ठः। ह्रसिष्ठः। क्षेपिष्ठः। क्षोदिष्ठः। एवमीयसि। ह्रस्वादि प्रत्ययाणां पृथ्व्यादि त्वान्तः। ह्रसिमा। क्षेपिमा। क्षोदिमा।
प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रप्द्राघिवृन्दाः॥
प्रियादीनां क्रमात्प्रादय आदेशाः स्युरिष्ठेमेयस्सुः।

61

प्रेष्ठः। स्थेष्ठः। स्फेष्ठः। वरिष्ठः। बंहिष्ठः। गरिष्ठः। वर-
षिष्ठः। त्रपिष्ठः। द्राघिष्ठः। वृंदिष्ठः। एवमीसिप्रि
योरुवहुलगुरूदीर्घाणां प्रियादित्वात्प्रेमा। इत्यादि।
वहोर्लोपो भू च वहोः। वहोः। परयोरिष्ठेयसो रादेर्लोपः।
स्यात्त्रा। वहे। प्रभूत्वादेशः। भूमा। भूयान्। इष्ठस्यापि
वहोर्भूरादेशः स्यात्। इष्ठस्यादेर्लोपस्तस्य चापिडागमः।
भूयिष्ठः। युवाल्पयोः कनन्यतरस्यां। एतयोः कना-
देशो वा स्यादिष्ठेयसोः। कनिष्ठः। कनीयान्। पक्षे यवि-
ष्ठः। अल्पिष्ठः। इत्यादि। विन्मतोर्लुक्। विनो मतुपश्च लुक्।

व्या॰ कृत्स्नादिष्ठेयस्सोः। अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः। स्रजीयान्

प्र॰ कौ॰ अतिशयेन त्वग्वान् त्वचिष्ठः। त्वचीयान्। प्रशंसायां रूप

62 प्। प्रशस्तः पटुः पटुरूपः। — — — वृत्तोस्तिङन्तादपि। पच

तिरूपं। क्लीबत्वं लोकात्। ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशी

यरः। सुप्तिङन्तादीषदूनतायामेतेस्युः। ईषदूनो वि

द्वान् विद्वत्कल्पः। यशस्कल्पं। यजुष्कल्पं। विद्वद्देश्यः।

विद्वद्देशीयः। पचतिकल्पं। विभाषा सुपो बहुच्पुरस्ता

त्तु। सुबन्तादुक्तेऽर्थे बहुज्वा स्यात्। स चा प्रागेवस्य। ईषदूनप

टुः बहुपटुः। पटुकल्पः। सुपः किं यजतिकल्पम्। प्राकार

विशेषणानामपि लिंगवचनेतद्वत्। जातिंविना। पंचालाः
रम्याः। गोदेरम्यो। अजातेः किं। पंचाला जनपदोरम्यः।
गोदेग्रामोरम्यः। शेषा। अपत्यादिचातुरर्थिकान्तादन्यः
शेषः। तत्रयथ्यास्वमणादयः स्युः। चक्षुषा गृह्यते चाक्षु
षंरूपं। श्रावणः शब्दः। [illegible] जातः। स ग्रम्यतत्र जातार्थेयः
यास्वमणादयः स्युः। मथुरायांजातः माथुरः। प्रावृष
ष्युप। जातार्थेऽस्मात् ष्यप्यादणोपवादः। प्रावृषिकः।
तत्रभवः। अत्रापि यथ्यास्वमणादयः स्युः। मथुरायांभवो
माथुरः। दिगादिभ्योयत्। एभ्यो भवार्थे यत्स्यात्। दिश्यं

व्या० वर्ग्यं। शरीरावयवाच्च। अस्माद्भवार्थे यत्। दंत्यं। कंठ्यं।
प्र०कौ० अध्यात्मादेष्ठञिष्यते। अध्यात्मे भवं। आध्यात्मिकं।
134 अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः। आधिदैविकं। आ
धिभौतिकं। ऐहलौकिकं। इत्यादि। ततआगतः। प
ञ्चम्यंतादागतेर्थे यथायथमणादयः स्युः। मथुराया
आगतो माथुरः। ठगायस्थानेभ्यः। स्वामिभागोत्प
त्तिस्थानार्थेभ्यष्ठक् स्यात्। आगतेर्थे। आपणिकः।
सोस्य निवासः। प्रथमान्तान्निवासोपाधिकात्षष्ठ्यर्थे
यथायथमणादयः स्युः। मथुरा निवासोस्य माथुरः।